

Religija u romanu "Majstor i Margarita" Mihaila Bulgakova

Glad, Leoni

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:863654>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Leoni Glad

**Religija u romanu „Majstor i Margarita“
Mihaila Bulgakova**

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2018.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Leoni Glad
Matični broj: 0009063544

Religija u romanu „Majstor i Margarita“ Mihaila Bulgakova

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: dr. sc. Dejan Durić

Rijeka, 3. rujna 2018.

Sadržaj

1. Uvod	2
2. Bulgakov i njegov roman.....	5
2.1. O nastajanju i radnji	5
2.2. Inspiracija.....	6
3. Religija	7
4. Likovi: religijska predaja nasuprot Bulgakovu	14
4.1. Margarita, Eva i golotinja.....	14
4.2. Ješua i Woland: utjecajni lutalice	14
4.3. Woland: religijska predaja i Bulgakov.....	15
4.3.1. Ime	15
4.3.2. Dobar, loš ili zao?	16
4.4. Azazello: religijska predaja i Bulgakov	19
4.5. Behemot: religijska predaja i Bulgakov	20
4.6. Margarita grešnica	22
4.7. Ješua i Isus Krist.....	23
4.8. Juda: religijska predaja i Bulgakov.....	24
4.9. Poncije Pilat: povijest, Biblija i Bulgakov	25
5. Religija i magija	26
6. Problem zla	30
7. Ateizam	33
8. Sumnja	35
8.1. Pilatovština	36
9. Slobodna volja	39
10. Uskrsnuće duhom i tijelom.....	42
11. Bulgakov umjesto „Biblije“.....	46
12. Zaključak	48
Sažetak.....	50
Ključne riječi:	50

1. Uvod

Roman „Majstor i Margarita“ je vrlo kompleksan roman koji se može iščitavati na brojne načine, a sa svakim novim čitanjem mogu se pojaviti novi odgovori, ali i nova pitanja. U traženju odgovora čitatelj se može poslužiti već napisanim radovima o romanu, ali može i stvarati vlastito tumačenje ovoga romana što zasigurno nije jednostavan zadatak. Roman pruža brojne slojeve na koje se može usmjeravati pažnja čitatelja. Čitanje se može usmjeravati npr. na otkrivanje metatekstualnih elemenata romana, može ga se čitati kao roman o umjetniku, kao fantastični roman, čitanjem se mogu otkrivati intertekstualni elementi romana, mogu se otkrivati poveznice s autorovim osobnim životom, itd. U ovome radu pažnja je usmjerena na religijske aspekte djela koji se mogu promatrati i u umetnutom romanu o Ponciju Pilatu i Ješui, ali i u radnji koja se odvija u Rusiji tridesetih godina. Rad je pisan na temelju podataka prikupljenih iz religijske i književnoteorijske literature u obliku knjiga, članaka i internetskih izvora. Nakon proučavanja literature, saznanja su primijenjena u analizi Bulgakovljeva romana „Majstor i Margarita“.

Nakon uvodnog djela o Bulgakovu i njegovu romanu, u radu se nalazi poglavlje o religiji koje je pisano prema različitim izvorima koji govore o religiji iz različitih perspektiva.

Religija je bila i ostala jedno od velikih pitanja u ljudskom društvu. Pitanjem religije bave se različite znanstvene discipline pa tako Pavičević govori o teologiji koja se bavi problemom ispravnosti religijskog djelovanja sa stajališta crkve i o filozofiji religije koja se bavi statusom objekta vjerovanja čemu se pribrajaju i pitanja o odnosu znanosti i religije. Freud se bavi pitanjima religije sa stajališta psihoanalize te govori o odnosu religije i kulture, Haralambos se bavi pitanjima religije i sociologije, a Ćimić, između ostaloga, tumači stavove socijalizma prema religiji. U radu se pregled pojma religije i stajališta vezanih uz taj pojam završava Gellnerovim promišljanjima o položaju religije u suvremenom društvu.

Religija nije glavna tema romana „Majstor i Margarita“, ali nezaobilazna je točka u njegovoj interpretaciji zbog uloge koju joj autor dodjeljuje u propitivanju društva.

Uz poglavlje o religiji u radu se vežu i poglavlja o religiji i magiji, problemu zla, ateizmu i sumnji.

O religiji i magiji pisali su Onsea, koji tvrdi kako magija i religija nalikuju ponajviše u korištenju obreda za uspostavljanje veze s nadnaravnim svijetom, i Ćimić, koji zaključuje kako religija i magija, unatoč razlikama, ne predstavljaju suprotnosti već proizlaze jedna iz druge. O magiji u Bulgakovljevu romanu pišu Domenico i Brown te dolaze do sličnih zaključaka. Domenico zaključuje kako se Bulgakov magijom koristi za stvaranje satire društva, a Brown zaključuje kako se magijom koristi za razotkrivanje materijalizma i pohlepe.

O problemu zla govori Fejtö, koji razmatra problem dobra i zla u poveznici s Bogom i Sotonom. Bulgakovljev prikaz Boga i Wolanda odgovara Fejtövim razmišljanjima o Bogu i Sotoni kao suradnicima.

Slijedi poglavlje o ateizmu kao o bitanom motivu romana „Majstor i Margarita“. Woland doživljava ateizam kao grijeh koji treba najstrože kazniti što je u romanu prikazano kažnjavanjem Berlioza u koje je uključeno i razmišljanje o vječnosti te obred ispijanja krvi nevjernika suprotan ispijanju krvi boga.

O motivu sumnje pisao je Šimundža, koji tvrdi kako je sumnja jedan od najčešćih motiva književnosti 20. stoljeća, a koji se javlja u Bulgakovljevu romanu kao sumnja u samoga sebe i kao sumnja u postojanje Boga.

Nakon poglavlja o sumnji, slijedi poglavlje analize likova u kojem se pozornost obraća na sličnosti i razlike Bulgakovljeva prikaza likova s religijskim korjenima tih likova. Na poglavlje o likovima nastavlja se poglavlje koja razmatraju probleme slobodne volje i uskrsnuća u djelu.

Poglavlje o slobodnoj volji povezuje Frommova i Modrićeva teorijska razmatranja o slobodnoj volji s problemom slobodne volje u romanu prema

kojemu je Woland, a ne Bog, taj koji daje smisao slobodnoj volji i koji ljudima pruža priliku za stvaranjem bolje verzije samih sebe. Problem slobodne volje očituje se i u odnosu Boga i Azazella kojeg se smatra odgovornim za sva zla unatoč tome što je Bog ljudima dao mogućnost izbora između dobra i zla.

U poglavlju o uskrsnuću predstavljeni su Glavinićevi i Brajčićevi teorijski stavovi o uskrsnuću. Glavinićevi navodi o materijalističkim promišljanjima o uskrsnuću tijela koriste se u interpretaciji mogućih interpretacija uskrsnuća Majstora i Margarite.

U posljednjem poglavlju rada razmatra se pitanje moralnosti „Biblije“ i Bulgakovljeve prednosti nad njom u pitanju moralnih učenja.

2. Bulgakov i njegov roman

2.1. O nastajanju i radnji

Mihail Afanasjević Bulgakov (1891. – 1940.) počeo se baviti pisanjem u 32. godini života kada je zbog bolesti bio prinuđen napustiti liječnički poziv.¹ Flaker navodi kako je Bulgakov pripadao onoj vrsti književnika čiji je rad zapažen i priznat tek nakon smrti.² Pisao je u doba kada je vlast određivala što je pogodno za objavljivanje, a što ne, a zanimljiv je podatak da ga je iz problema znao spasiti i sam Staljin koji je naglašavao da kvaliteta Bulgakovljeva rada nadilazi riječi lijeva i desna.³ Ipak, roman „Majstor i Margarita“ objavljen je tek desetak godina nakon Staljinove smrti.⁴

Bulgakov je godinama pisao roman „Majstor i Margarita“ čiji je prvotni naslov bio, kako navodi Flaker, „Konzultant s kopitom“.⁵ U cijelosti roman je objavljen tek 1973. godine, a pouzdani izvori tvrde kako postoji čak 8 varijanti romana.⁶ Od svog prvog objavljivanja do dana ovaj roman nepresušan je izvor inspiracije teoretičarima književnosti, ali i scenskim i glazbenim umjetnicima u koje se ubraja i grupa *The Rolling Stones* sa svojom pjesmom „Sympathy for the Devil“.⁷

Roman „Majstor i Margarita“ toliko je složen i višeznačan da čak i najrazličitije idejne, stilske i filozofske rasprave ne mogu u potpunosti iscrpiti

¹ Hrt: *Bulgakov – neprolazni književni brend*; <http://magazin.hrt.hr/402447/iz-rusije-na-kulturni-kolodvor-prica-o-bulgakovu>, pristup 7. srpnja 2018.

² Flaker, Aleksandar; *Bulgakovljevi „Majstor i Margarita“*; Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*;; Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 423.

³ Hrt: *Bulgakov – neprolazni književni brend*; <http://magazin.hrt.hr/402447/iz-rusije-na-kulturni-kolodvor-prica-o-bulgakovu>, pristup 7. srpnja 2018.

⁴ Isto.

⁵ Flaker, Aleksandar; *Bulgakovljevi „Majstor i Margarita“*; Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*;; Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 425.

⁶ Isto.

⁷ Hrt: *Bulgakov – neprolazni književni brend*; <http://magazin.hrt.hr/402447/iz-rusije-na-kulturni-kolodvor-prica-o-bulgakovu>, pristup 7. srpnja 2018.

mogućnosti njegovih različitih interpretacija.⁸ Dijeli se na dvije narativne linije od kojih se prva zbiva u Moskvi tridesetih godina 20. stoljeća u koju dolazi vrag sa svojom svitom, a u kojoj u to doba žive i naslovni junaci romana koji se u radnju uvode tek oko polovice romana čime se autor poigrava očekivanjima čitatelja. Druga narativna linija zbiva se prije 2000. godina i prati Poncija Pilata i njegovu osudu Ješue koji predstavlja Isusa ogoljenog od kršćanskog mita o Božjem sinu rođenom od majke djevice. Dvije radnje isprepletene su na više načina. Prvi način na koji su isprepletene je „stvarnost“ koju predstavlja djelo i u kojoj postoji vrag koji je bio prisutan onda, a prisutan je i sada kao i sam Poncije Pilat koji se na kraju javlja i u radnji koja se odvija u Moskvi. Drugi način na koji se radnje isprepliću je otkrivanjem Majstora kao autora umetnutog romana o Ponciju Pilatu.

2.2. Inspiracija

Rister navodi kako se Bulgakov u mnogočemu oslanja na europsku kulturnu tradiciju, a za pisanje svoga djela potražio je inspiraciju i kod Johanna Wolfganga von Goethea, kojega i citira na početku romana, čiji lik Fausta sastavlja horoskop i proriče budućnost kao što i Woland proriče budućnost Berliozu.⁹ Autor je inspiraciju potražio, nastavlja Rister, i kod Ivana Karamazova čiji je vrag poslužio kao inspiracija za Wolandov izgled.¹⁰

Bitan izvor inspiracije je i „Biblija“, ali motive preuzete iz „Biblije“ autor koristi interpretirajući ih na vlastiti način.

⁸ Isto, str. 426.

⁹ Rister, Višnja; *Lik u grotesknoj strukturi (ruski roman 20. stoljeća)*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1995., str. 86.

¹⁰ Isto, str. 81.

3. Religija

Ćimić određuje religiju kao složenu pojavu o kojoj nije lako pisati pa govori kako onaj koji se odluči na takav korak riskira sve osim originalnosti svoga teksta i složenosti pristupa problemu religije.¹¹ U nastavku navodi kako religiju obilježavaju: vjera u natprirodno na koje se gleda kao na stvarno, izlazak iz svjesne spoznaje te karakter natprirodnoga koje može biti sveto, zlo ili neutralnog karaktera.¹²

Ćimićevo određenje religije ujedno određuje i prikaz religije u romanu „Majstor i Margarita“. Nesumnjivo je da je Bulgakov predstavio komplicirane teme vezane uz religiju i društvo na jedinstven način koji nipošto nije lako jednoznačno interpretirati. Svojim romanom Bulgakov je riskirao svoj položaj u političkom režimu koji nije trpio kritiku, a ni religiju. Nastavak Ćimićevega određenja religije također je prepoznatljiv u romanu. Na natprirodno se, unutar romana, gleda kao na stvarno i moguće, a upravo je to natprirodno prikazano kao sveto, zlo i neutralno. Sveto u romanu u prvom redu predstavlja Ješua, zlo predstavlja Woland, a neutralna je Margarita, koja najočitije pleše na granici dobra i zla.

Pavičević definira religiju nešto drugačije kada govori da je religija „društvena i individualno-psihološka činjenica sačinjena od više ili manje proširenog vjerovanja u „onostrano“ biće ili silu (boga), koje je praćeno posebnim religijskim osjećanjima, ritualnim radnjama i predstavljeno osobitim religijskim simbolima.“¹³ Religija se, kako drži Gellner, nadmeće s razumom.¹⁴ Definicija religije i onostrane sile, kakvu predstavlja Pavičević, kod Bulgakova je primjenjivija na lik Wolanda nego na likove Boga i Ješue. Margarita prema Wolandu, ne prema Bogu, osjeća duboku naklonost i zahvalnost, uz Wolanda se

¹¹ Ćimić, Esad; *Drama ateizacije*, Mladost, Beograd, 1984., str. 9.

¹² Isto, str. 20-22.

¹³ Pavičević, Vuko; *Istorijsko-filozofsko određenje i kritika religije*, str. 10-27; *Religija i društvo*; ur. Mitić, Vojislav; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988., str. 10.

¹⁴ Gellner, Ernest; *Postmodernizam, razum i religija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000., str. 9.

vežu ritualne radnje kao što je ispijanje krvi i bal u njegovu čast te se uz Wolanda vežu posebni simboli kao što je glava pudlice. U romanu je Woland taj koji utjelovljuje i Gellnerovo razmišljanje o nadmetanju religije i razuma jer je Woland taj koji dokazuje postojanje nadnaravnog te se nadmeće sa Berliozovim ateističkim stavovima o postojanju Isusa Krista.

Freud, kada govori o kulturi i religiji, donosi zaključak prema kojemu bogovi imaju tri zadatka: „da odagnaju strahove od prirode, da pomire čovjeka s okrutnošću sudbine, osobito onom koja se pokazuje u smrti i da pruže naknadu za patnje i odricanja koja su ljudima nametnuta zajedničkim kulturnim životom.“¹⁵ Freud u nastavku navodi da je religija potrebna kako bi se život na ovome svijetu opravdao služenjem „višoj svrsi koju doduše nije lako odgonetnuti, ali koja zacijelo znači neko usavršavanje ljudskog bića.“¹⁶ Iz takvog vjerovanja, kako tvrdi Freud, proizlazi vjerovanje da „smrt nije uništenje, već početak nove vrste egzistencije koja leži na putu višeg razvoja.“¹⁷

U Bulgakovljevu romanu Bog dijeli zadatke s Wolandom što je izraženo kroz zadatak nadoknade za patnje i odricanja pa je Woland taj koji ima moć donijeti zasluženi spokoj ljudima. Bulgakov religiju ne upotrebljava kao prikaz više sile zbog koje se ljudsko biće usavršava, već ju upotrebljava kako bi pokazao stanje društva i potrebu da se čovjek usavršava zbog sebe sama, a ne zbog mogućnosti života nakon smrti. Bulgakov pokazuje i da odlazak u drugu vrstu egzistencije može predstavljati i stvaranje visoke umjetnosti kakvu je stvarao Majstor, ali i on sam.

Trostruk zadatak bogova ne objašnjava psihološku potrebu za njihovom kreacijom pa Freud u nastavku psihološku potrebu za religijom tumači potrebom za zaštitom koja je prisutna od djetinjstva i koju dijete dobiva od roditelja, ali

¹⁵ Freud, Sigmund; *Budućnost jedne iluzije*, str. 313-362., Freud, Sigmund; *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 327.

¹⁶ Isto, str. 328.

¹⁷ Isto, str. 329.

koja je u kasnijim fazama života zahtijevala moćnijeg oca i zaštitnika kakav je Bog.¹⁸ Potreba za Bogom i njegovom zaštitom kulminira, kako kaže Ćimić, s približavanjem smrti kada psihološki utjecaj religije na čovjeka postaje dominantnim razlogom za njeno prihvaćanje.¹⁹

U Bulgakovljevu romanu ulogu učitelja i zaštitnika preuzima Woland. Woland je izravno zaslužan za sretan kraj Majstora i Margarite. Vidljivo je i kako ljude pokušava zaštititi od samih sebe npr. kada Berlioza pokušava zaštititi od posljedica njegovih vjerovanja.

U svakoj religiji javljaju se i sveti predmeti. Haralambos tumači svete stvari kao simbole koji sami po sebi nisu ništa posebno.²⁰ Sveti predmeti koriste se kao zaštita od zlih sila, ali i pri religijskim obredima i običajima. Frazer govori o podrijetlu religijskih obreda i običaja te primjećuje kako se neki običaji, u nešto izmijenjenim oblicima, ponavljaju već dugi niz godina. Neke običaje Crkva prihvaća i uzima kao čin vjere, a druge odbacuje kao očito praznovjerje. Frazer navodi primjer bacanja riže na mladence koje služi odvrćanju mladoženjine duše od bijega nakon vjenčanja.²¹ Frazer posebnu pažnju poklanja običajima koji uključuju jedenje kruha kao simboličnog jedenja boga. Takvi običaji, kako navodi Frazer, javljaju se još od Asteka kod kojih se javlja običaji koji je uključivao lomljenje kruha koji se dijelio i jeo kao simbol za kosti i meso boga.²² Katolici i danas jedu hostiju koja simbolizira tijelo Kristovo koje na sebe preuzima grijehe čovjeka, a svećenik na misi i dalje ispija vino koje simbolizira Kristovu krv. Frazer u nastavku tumači kako primitivan čovjek želi jesti meso čovjeka kojega smatra božanskim kako bi dobio dio božanskih svojstava i moći

¹⁸ Isto, str. 339.

¹⁹ Ćimić, Esad; *Drama ateizacije*, Mladost, Beograd, 1984, str. 15.

²⁰ Haralambos, Michael; Holborn, Martin; *Sociologija: Teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb, 2002., 432.

²¹ Frazer, James G.; *Zlatna grana: Podrijetlo religijskih obreda i običaja*, Sion: Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., str. 101.

²² Isto, str. 368.

ili koju drugu pogodnost kao što je iskupljenje grijeha.²³ Sličnost Krista s drugim bogovima ne leži samo u jedenju njegova tijela, već, kako navodi Frazer, i u tome što, kao ni drugi čovjeko-bogovi, on ne doživljava starost i prirodnu smrt jer bi time pokazao da dragovoljno odlazi, a nepoželjno ga je gledati i u opadanju njegove snage.²⁴

U romanu „Majstor i Margarita“ obred ispijanja božje krvi zamijenjen je obredom ispijanja ateistove krvi, a kršćanski čovjeko-bog zamjenjen je čovjekom koji umire na jednako prisilan način.

Ćimić navodi tri osnovna stava socijalizma prema religiji. Prvi stav obilježava prosvjetiteljsko-racionalistička koncepcija, koja, kako navodi Ćimić, zauzima stav da se religija može istisnuti ateističkom propagandom, kojom se otkriva besmislenost i nenaučnost religijskih dogmi i praznovjerja.²⁵ Autor u nastavku tumači stihijno-ekonomističku koncepciju prema kojoj će religija sama od sebe iščezavati, a do čega socijalizam mora pristajati na kompromise.²⁶ Ćimić na kraju tumači administrativnu koncepciju prema kojoj se religija može potisnuti administrativnim zahvatima i pritiskom na ličnost religioznog čovjeka.²⁷ Lenjin, poučen iskustvom, o potonjem govori kako treba „izbjegavati svako vrijeđanje osjećaja vjernika, jer ono samo učvršćuje religijski fanatizam.“²⁸

U romanu je posebno izražena prosvjetiteljsko-racionalistička koncepcija koja se očituje u pjesmi kakvu Bezdomni mora napisati i kakva ne mora težiti visokom umjetničkom dostignuću koliko zahtjevima socijalizma.

²³ Isto, 372.

²⁴ Isto, str. 168.

²⁵ Ćimić, Esad; *Bit Marksove kritike religije*, Str. 51-79; *Religija i društvo*; ur. Mitić, Vojislav; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988., str. 72.

²⁶ Isto, str. 74.

²⁷ Isto, str. 75.

²⁸ Isto, str. 77.

Pavičević govori i o moralu te tvrdi kako svako biće da bi bilo moralno treba posjedovati slobodnu volju, svijest kao mogućnost znanja i predviđanja posljedica svojih postupaka te sposobnost suosjećanja.²⁹ U nastavku navodi stajalište nekih teologa³⁰ prema kojemu je Bog taj koji je tvorac moralnog zakona iz čega proizlazi da čovjek ne može biti odgovoran za vlastitu moralnost i da ateisti ne mogu biti moralni.³¹

Bulgakov se u svom romanu koristi bićima iz religijske predaje i magijom kako bi propitao moral i društveno stanje, ali on propituje svačiji moral i pokazuje kako je svatko odgovoran za svoje ponašanje i za posljedice istog pri čemu se otkriva neslaganje sa stavom pojedinih teologa kojeg navodi Pavičević.

Religija nudi besmrtnost kao nagradu za pridržavanje moralnih i etičkih pravila tijekom života, ali Bulgakov pokazuje kako bi se svatko trebao pridržavati moralnih i etičkih načela bez obzira na religijsko opredjeljenje.

Freud govori o kulturi kao o nečemu „što je većini protiv njihove volje nametnuto od strane manjine koja se znala dočepati sredstava moći i prisile.“³² U nastavku tumači kako „kultura počiva na prisili rada i odricanju od nagona.“³³ Freud navodi kako čovjek ne bi morao pratiti zahtjeve kulture u svijetu u kojem ne postoji Bog te bi se prepustio nagonima što bi pak dovelo do kaosa u društvu.³⁴ Freud zaključuje kako je „religija kulturi dobro poslužila u obuzdavanju nagona, ali kako nije učinila dovoljno.“³⁵

²⁹ Pavičević, Vuko; *Moral i religija*, str. 85.-98.; *Religija i društvo*; ur. Mitić, Vojislav; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988., str. 85.

³⁰ Pavičević citira nekoliko teologa od kojih imenuje samo Jordana Kuničića i njegovo djelo *Smjer u život* te Wolfganga Eichhorna i njegovo djelo *Vom Sinn des Lebens in unserer Epoche*.

³¹ Pavičević, Vuko; *Moral i religija*, str. 85.-98.; *Religija i društvo*; ur. Mitić, Vojislav; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988., str. 86.

³² Freud, Sigmund; *Budućnost jedne iluzije*, str. 313-362., Freud, Sigmund; *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 317.

³³ Isto, str. 320.

³⁴ Isto, str. 343.

³⁵ Isto, str. 345-346.

Na takva stajališta nadovezuje se Bulgakovljevo ukazivanje na nužnost stremljenja k boljemu radi sebe sama i radi stvaranja društva koje će moralna i etička pravila doživljavati kao na pozitivnu nužnost, a ne kao na nametnuta ograničenja kojih se treba pridržavati radi možebitne nagrade.

Haralambos tvrdi kako se religija definira sustavom nadnaravnih vjerovanja koje se kombinira s institucionalnim aspektima religije kakva je i Crkva.³⁶ U nastavku tumači kako religija jača kolektivnu svijest te na taj način omogućuje postojanje društvenog poretka.³⁷ Haralambos navodi i kako se većina sociologa slaže da društvene promjene utječu na religiju, ali tek neki tvrde kako religija može dovesti do društvenih promjena.³⁸ Autor takve stavove pojašnjava stavom da je industrijalizacija dovela do smanjenja društvene važnosti religije zbog čega religija gubi svoj utjecaj, ali i time što su postmoderna shvaćanja dovela do promjena unutar religije.³⁹ Gellner o modernim vjerovanjima govori kako zagovaraju tretiranje religije kao nešto što ima simboličko, a ne doslovno značenje.⁴⁰ Ćimić dodaje kako novije vrijeme donosi oslobađanje od religijskih okova i slobodu javnog iznošenja primjedbi o moralnom licemjerju velikih religijskih tekstova.⁴¹ Slijepo vjerovanje u Božju milost danas se smije javno zamijeniti propitivanjem ispravnosti Božjih postupaka, ali i danas stavovi koje pojedinac ima o religiji mogu znatno utjecati na njegov život što ovisi o stupnju sekularizacije države. Gellner navodi kako se u modernom društvu širi ideja da religija u stvari ne misli ono što kaže i ne misli ono što se nekoć smatralo da misli.⁴² Religija ne predstavlja nipošto apsolutnu istinu, nastavlja Ćimić, ona je

³⁶ Haralambos, Michael; Holborn, Martin; *Sociologija: Teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb, 2002., 431.

³⁷ Isto, 433.

³⁸ Isto, 447.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Gellner, Ernest; *Postmodernizam, razum i religija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000., str. 12.

⁴¹ Ćimić, Esad; *Drama ateizacije*, Mladost, Beograd, 1984, str. 15.

⁴² Gellner, Ernest; *Postmodernizam, razum i religija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000., str. 11.

samo jedna od mogućnosti kojom se rješavaju složena intelektualna pitanja.⁴³ Znanost je odgovorila na neka od brojnih pitanja koja su rješenja tražila u vjeri, ali i dalje neki biraju prihvaćati odgovore koje nudi religija. Gellner govori kako fundamentalizam odbacuje uvjerenja modernog čovjeka da religija predstavlja nešto blaže, manje isključivo i prilagodljivije drugim vjerama i nevjerama.⁴⁴ Gellner u nastavku tumači kako i u modernom društvu postoji struja religijskih fundamentalista koji vjeruju kako se određena vjera mora čvrsto, dosljedno te bez umekšavanja i kompromisa pridržavati određene ideje.⁴⁵

⁴³ Ćimić, Esad; *Drama ateizacije*, Mladost, Beograd, 1984, str. 15.

⁴⁴ Gellner, Ernest; *Postmodernizam, razum i religija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000., str. 11.

⁴⁵ Isto.

4. Likovi: religijska predaja nasuprot Bulgakovu

4.1. Margarita, Eva i golotinja

Žene u Bulgakovljevu romanu krase ljepota, ali sve su one izrazito tjelesne osobe što je posebno bitno u Margaritinu slučaju. Brandist navodi kako Margarita nakon korištenja Azazelove kreme prelazi u nadnaravni svijet i gubi vezu sa svojim tijelom.⁴⁶ Margarita gubi sram zbog golotinje odlaskom iz tjelesnog svijeta ljudi što djeluje kao situacija suprotna Evinoj koja naglo dobiva osjećaj srama zbog golotinje kada biva optužena za grijeh i protjerana iz rajskog vrta u tjelesni svijet ljudi.

Bulgakov pokazuje da golotinja nije sama po sebi grijeh, već da grijeh suvremenog svijeta leži u opčinjenosti materijalnim koju pokazuju posjetiteljice Varijetea čija se polugola tijela užurbano skrivaju. Prema tome, grijeh žene ne proizlazi iz njene budno skrivane tjelesnosti, već iz njena ponašanja čime se Eva izjednačuje sa svim ženama svijeta.

4.2. Ješua i Woland: utjecajni lutalice

Rister tumači lik Ješue kao lik stranca koji se ne uklapa u način života i kulturu ljudi u čiji je grad došao, a takvim smatra i lik Wolanda kojeg na samom početku Berlioz i Bezdumni doživljavaju kao stranca čije je porijeklo nepoznato.⁴⁷ Neobično je staviti lik koji je reprezentacija Isusa Krista u suodnos s likom koji je reprezentacija vraga, ali ako lišimo oba lika njihovih mitoloških dimenzija oba su upravo stranci. Bulgakov pokazuje kako vrug nije ništa manje vrug zbog toga što prolaznici ne znaju tko je i odakle je on, ali i da Ješua nije ništa manje vrijedan pojedinac ako ga se liši magičnog porijekla nadahnutog

⁴⁶ Brandist, Craig; *Carnival culture and the Soviet modernist novel*, Max Hayward Fellow od Russian Literature, St Antony's College University of Oxford, 1996., str. 214.

⁴⁷ Rister, Višnja; *Lik u grotesknoj strukturi (ruski roman 20. stoljeća)*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1995., str. 81.

Duhom Svetim. Obojica su beskućnici koji lutaju od grada do grada kako bi utjecali na ljude, svaki na svoj način.⁴⁸

4.3. Woland: religijska predaja i Bulgakov

Woland nije naslovni lik romana, ali zasigurno je njegov središnji lik. Woland predstavlja vruga kojeg je teško ne simpatizirati, koji pokazuje milost, koji sluša Boga i koji, kada želi, donosi mir.

4.3.1. Ime

Woland je Sotona, vrug ili demon, a, kako navodi Rister, riječ demon pak dolazi od grčke riječi *daimon* koja u grčkoj mitologiji označava zlu, ali blagotvornu božansku silu koja je nenadana i nestaje bez traga nakon brzog izvršavanja zadatka.⁴⁹ To značenje riječi savršeno opisuje Wolanda i njegov boravak u Moskvi. On je zao, ali blag prema onima koji blagost zaslužuju i netragom je nestao nakon iskušavanja i kažnjavanja ljudi u Moskvi.

Rister dalje navodi kako i samo ime Woland ima više mogućih porijekla koja nose svoje značenje pa tako označava majstora, nadređenog i učitelja.⁵⁰ Wolandu potpuno odgovaraju sva tri moguća značenja njegova imena jer on je istovremeno majstor iskušavanja ljudskog karaktera, figura nadređena grešnicima i lik njihova dobronamjerna učitelja.

Rister navodi i kako ime Woland dolazi od srednjovjekovnog naziva za đavla Voland.⁵¹ Autorica tumači i pogrešno zapamćenu inačicu Wolandova imena koja glasi „Faland“ što je stariji srednjovjekovni naziv za vruga koji kao apelativ označava prevaranta, a Woland je u romanu i prevarant koji mami ljude na

⁴⁸ *The Human Response to Evil and Injustice in Mikhail Bulgakov's The Master and Margarita*, http://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/emen007_evelinjustice.pdf, pristup 6. srpnja 2018.

⁴⁹ Rister, Višnja; *Lik u grotesknoj strukturi (ruski roman 20. stoljeća)*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1995., str. 83.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto, str. 88.

otkrivanje vlastitih slabosti.⁵² Rister dalje navodi kako Wolandu odgovara čak i značenje imena Sotona koje je nastalo od hebrejske riječi „satan“ koja je označavala protivnika na sudu, potkazivača ili onog koji proturječi.⁵³ Woland je onaj koji proziva ljude zbog raznih grijeha, optužuje ih za grijeha i proturječi njihovim lažima kojima se nastoje obraniti od sudbine koja ih dostiže.

4.3.2. Dobar, loš ili zao?

Enciklopedijska definicija vraga glasi: „Vrag (starosl. *vragъ*: neprijatelj), stari narodni naziv za zloga duha (demonu), neprijatelja Božjeg i ljudskoga, koji se spominje u narodnim pričama i poslovicama. Sinonimni su mu nazivi *đavao*, *sotona*, *bijes*, *nečisti*, *nečastivi*, *pakleni duh* i dr. Zamišljaji o vragu naslanjaju se u slavenskih naroda na stara vjerovanja u boga zla Černiboga i bjesove, koji su pak nakon primanja kršćanstva poistovječeni s palim anđelima judeokršćanskoga naučavanja. U pučkom praznovjerju vrag se zamišlja u liku crnoga čovjeka obrasla po cijelom tijelu, s rogovima na čelu, s bradom, jarećim ušima i nogama, s repom i crnim krilima (izričaji: crn kao vrag, ružan kao vrag).“⁵⁴

„Vrag. 1. U kršćanskome pučkom vjerovanju, zao duh, biće koje predstavlja zlo. 2. REL neprijatelj Bogu i ljudima, glavav paklenim demonima. 3. Pren živahna, žustra, vesela ili snalažljiva osoba.“⁵⁵

Ono što je zajedničko gore navedenim definicijama vraga je iznošenje viđenja vraga kao krajnjeg zla koje prijete i Bogu i ljudima i koje se i u romanu naziva mnogim nazivima. Ono što drugi izvor donosi novo je navođenje prenesenog značenja te riječi. Bulgakovljev vrag, Woland, zasigurno nije oličenje zla kakvim vraga smatra kršćanska mitologija, a u njemu nailazimo i djelomična obilježja prenesenog značenja te riječi. Iako nije naročito veseo i

⁵² Isto, str. 78.

⁵³ Isto, str. 87.

⁵⁴ *Hrvatska enciklopedija; Vrag*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65377>, pristup 7. srpnja 2018.

⁵⁵ *Hrvatski leksikon; Vrag*, <https://www.hrleksikon.info/definicija/vrag.html>, pristup 7. srpnja 2018.

živahan, snalažljiv je. On je nadređen demonima, ali ni oni u romanu „Majstor i Margarita“ nisu prikazani kao utjelovljenje zla kakvima ih smatra religija. Bulgakovljev vrug ne čini našao kome stigne, već preispituje ljudsku narav pa se postavlja pitanje boje li se ljudi vlastite naravi toliko da im je potrebno utjelovljenje zla kao izgovor za vlastito ponašanje? Woland nije ni dobar ni loš ni zao, već je on, kao i čovjek, biće koje spaja različite karakterne osobine pa tako osim kažnjavanja pokazuje i milost, iako ne pretjerano radosno, kada npr. kada Margaritu ne kažnjava za njene grijeha. Iako djeluje kao da govori o milosti zbog Fride, on govori o milosti zbog toga što Margarita neće biti kažnjena. Woland o milosti govori ovako:

„Govorim o milosrđu – objasnio je svoje riječi Woland ne spuštajući s Margarite plameno oko – ponekad ono potpuno neočekivano i podmuklo prolazi kroz najuže pukotine. Zato i govorim o krpama...“⁵⁶

Bulgakovljevu Wolandu u potpunosti odgovara citat iz „Fausta“ Wolfganga von Goethea koji se nalazi na početku romana, a glasi:

„Dio sam one sile što vječno želi zlo, a vječno stvara dobro.“

Wolandova djela ljudima su donijela više dobra nego zla. Woland i njegova svita pokušali su stanovnike Moskve natjerati da propitaju sebe i svoje postupke bez da su ikome učinili trajnu štetu ili mu teže naudili. Bulgakovljev Sotona tako poprira osobine kao što su dobronamjernost, brižnost i blagost u kažnjavanju grešnika. Takvim prikazom vruga Bulgakov propituje kršćansku logiku. On stvara prikaz Sotone s poželjnim osobinama te pokazuje kako se ljudi boje vruga bez obzira na to što on ima brojne poželjne osobine i bez obzira na to što sami sebi čine više zla nego što ga on uzrokuje. Takav iracionalan strah od bića koje nije odgovorno ni za kakva velika zla nelogičan je koliko i kršćansko slavljenje svetaca koji su učinili brojna zlodjela i kao povijesne osobe. Olga Kijevska je primjer svete koja je učinila brojna zlodjela. Nju se slavi kao ravnu apostolima unatoč tome što je prije prelaska na kršćanstvo bila poznata kao jedan od

⁵⁶ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 305.

najokrutnijih i najosvetoljubljivijih vladara onodobne Rusije.⁵⁷ Iz osvete su pod njenom zapovijedi ubijene tisuće nevinih, a svoje je žrtve iz osvete žive palila i kopala, ali ipak se takva osoba smatra sveticom.⁵⁸

O Wolandovu položaju između dobra i zla govori i njegov izgled:

„... Tako u prvom od njih stoji da je taj čovjek bio niska rasta, da je imao zlatne zube i da je šepao na desnu nogu. U drugom – da je čovjek bio golema rasta, da su mu zubne krune bile od platine, da je šepao na lijevu nogu. Treći izvještaj lakonski saopćava da čovjek nije imao posebnih znakova.

Mora se priznati da ni jedan od tih izvještaja ne vrijedi ni pišljiva boba.

Prije svega: ni na jednu nogu nije šepao, i njegov rast nije bio ni nizak ni golem, nego jednostavno visok. Što se tiče zuba, s lijeve strane njegove su krune bile od platine a s desne – od zlata. Bio je u skupocjenom, sivom odijelu, u inozemnim cipelama u skladu s bojom odijela. Sivu beretu naherio je na uho, pod miškom je nosio štap s crnom drškom u obliku pudličine glave. Na izgled – nešto više od četrdeset godina. Usta nekako nakrivljena. Obrijan glatko. Smeđokos. Desno oko crno, lijevo pak zeleno. Obrve crne, jedna viša od druge. Jednom riječju – stranac.“⁵⁹

Citat jasno pokazuje kako je Wolandov izgled jasno podijeljen na dvije polovice pa je kroz fizički izgled natuknuta i njegova karakterna opozicija između dobra i zla. Wolandov položaj između dobra i zla može se poistovjetiti s položajem između dobra i zla koji zauzima svaki čovjek, ali i s mogućnosti naginjanja jednoj strani makar ona nekome bila prisilno nametnuta. Woland je, prema tome, vrug koji ima ljudski karakter, ali, kako govori Solar, postoje i ljudi s vražjim karakterom.⁶⁰ Njegov ljudski karakter vidljiv je i u strahu iskazanom kroz naizgled nebitan komentar:

„Volim sjediti na niskom – progovorio je artist – s niskog nije tako opasno pasti.“⁶¹

U tom u razgovor ubačenom komentaru nalazi se opaska na Wolandov strah od visina prouzrokovan dugim padom iz visokog raja u niski pakao.

⁵⁷ Školski portal, *Olga kijevska – svetica s kojom nije bilo šale*, <https://www.skolskiportal.hr/clanak/1876-olga-kijevska-svetica-s-kojom-nije-bilo-sale/>, pristup 9. srpnja 2018.

⁵⁸ Isto .

⁵⁹ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 13.

⁶⁰ Solar, Milivoj; *Mit o avangardi i mit o dekadenciji : aspekti tumačenja proze dvadesetog stoljeća*, Biblioteka Sazvežđa, Beograd, 1895., str. 136.

⁶¹ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 222.

4.4. Azazello: religijska predaja i Bulgakov

Azazellovo prvo pojavljivanje popraćeno je i opisom:

„Ravno iz zrcala izašao je čovječuljak, neobično plećat, s polucilindrom na glavi i očnjakom koji je virio iz usta i nagrđivao i bez toga neviđeno odvratno lice. I uz to bio je plameno-riđ.“⁶²

Azazello je lik koji se pojavljuje i u kršćanskoj mitologiji gdje je predstavljen kao pali anđeo.⁶³ Tamo je predstavljen kao pali anđeo velike ljepote koja je uništena nakon njegova pada iz raja što je zasigurno poslužilo kao inspiracija za Bulgakovljevo naglašavanje ružnoće lika.⁶⁴ Danas se Azazello uglavnom prikazuje kao demon s crvenom kožom, sjajnim žutim očima i našiljenim repom u čemu se ponovno nazire inspiracija za opis lika kao ružnog riđeg muškarca.⁶⁵ U raju je Azazello bio jedan od najmoćnijih i najpametnijih anđela, a bila je vidljiva i njegova buntovnička narav.⁶⁶ Sve od navedenog vidljivo je i u djelu. Zasigurno je jedan od najmoćnijih kada djeluje uz samog Sotonu, a vidljivo je i njegovo buntovništvo npr. u razgovoru s Margaritom kada gubi smirenost:

„Vratite kremu! – srdito je povikao Azazello. – Vratite, k vragu i sve to. Neka pošalju Behemota!“⁶⁷

Azazello se u raju buni protiv klanjanja čovjeku koji je grešan i pita se zašto bi se anđeli trebali klanjati čovjeku, a oni su ti koji cijele dane pjevaju u čast Bogu.⁶⁸ Azazello je u kršćanskoj predaji postao vođa grupe anđela koji su stvarali potomstvo s ljudskim ženama, naučio je ljude izrađivati oružje, poznat je i po tome što je ženama otkrio umijeće zavaravanja što je uključivalo nanošenje razne kozmetike te je, nakraju, ljudima otkrio i umijeće vješticearenja pa ga je Bog rekao kako je Azazello odgovoran za kvarenje ljudi i kako njemu treba pripisati sve grijeha.⁶⁹ Gotovo sve navedeno o Azazellu vješto je ubačeno

⁶² Isto, str. 90.

⁶³ *Mythology.net; Azazel*, <https://mythology.net/demons/azazel/>, pristup 7. srpnja 2018.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 247.

⁶⁸ *Mythology.net; Azazel*, <https://mythology.net/demons/azazel/>, pristup 7. srpnja 2018.

⁶⁹ Isto.

u djelo kroz prvi susret Azazella i Margarite. U tom susretu Margarita baš njega doživljava kao opasnost, kao uličnog svodnika što je u suodnosu s njegovim statusom vođe demona koji ulaze u seksualne odnose s ljudskim ženama. Baš je Azazello taj član Wolandove svite koji dolazi Margariti jer je, prema predaji, on taj koji ženama daje kozmetiku i uči ih mijenjanju izgleda, a Margariti daje kremu koja mijenja izgled i uči je kako se njome koristiti. Na kraju, Azazellova krema je ta koja Margaritu učini vješticom, a prema predaji on je taj koji ljude uči umijeću vješticharenja.

Kršćani vjeruju kako je Azazello desna ruka Sotone i kako ga na Sudnji dan čeka posebna kazna u obliku posebne vrste mučenja.⁷⁰ Iako je Azazello desna ruka Sotone, kroz djelo je dovoljno simpatičan da nije očita potreba za posebnom vrstom mučenja. Na kraju djela otkriva se pravi izgled likova, a Azazellova ružnoća nestaje pa se naslućuje kako je moguće da ipak nije toliko loš. Posljednje riječi o Azazellu su:

„Sada je Azazello letio sa svojim pravim izgledom, kao demon bezvodne pustinje, demon ubojica.“⁷¹

Te posljednje riječi o Azazellu upućuju i na latinske i engleske prijevode „Biblije“ u kojima se ime ovoga demona prevodi, između ostalog, i kao pustoš (pustinja).⁷²

4.5. Behemot: religijska predaja i Bulgakov

Behemot je jedan od članova Wolandove moćne svite i, kao i prethodno navedeni Azazello, javlja se u raznim religijama kao jedno od mitoloških bića. U kršćanskoj mitologiji Behemot je demon i veliki Sotonin ratnik.⁷³ Prema židovskoj predaji Behemot je najveća životinja koja je ikada postojala, a stvorena je šestog dana stvaranja.⁷⁴ Biblija pak daje nešto drugačije informacije

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 405.

⁷² *Mythology.net*; *Azazel*, <https://mythology.net/demons/azazel/>, pristup 7. srpnja 2018.

⁷³ *Occultopedia*; *Behemoth*, <http://www.occultopedia.com/b/behemoth.htm>, pristup 7. srpnja 2018.

⁷⁴ Isto.

jer govori kako je Behemot prvo Božje stvorenje te kako je Bog stvorio samo jedno takvo stvorenje kako bi mu bilo nemoguće razmnožavati se jer je, zbog nezasićenog apetita, nemoguće prehraniti više takvih stvorenja.⁷⁵ Na slikama Behemot se najčešće prikazuje kao slon na dvije noge, a kao posebna njegova karakteristika navodi se predvođenje i organizacija gozbi.⁷⁶

Vidljive su brojne poveznice između Behemota kakvim ga doživljavaju religijske predaje i svete knjige i Behemota kakvim ga je predstavio Bulgakov. Bulgakovljev Behemot je također Sotonin bliski suradnik i jedini je pripadnik svoje „vrste“ te je, kao i biblijski Behemot, samac:

„...Ah, messire, moja žena, kad bih je imao, dvadesetak puta bila je u opasnosti da ostane udovica! Ali, srećom, nisam oženjen, messire, i iskreno govoreći, sretan sam što nisam...“⁷⁷

Behemoth većinu romana provodi kao mačak koji hoda na dvije noge po čemu je zasigurno jedinstven. Hoda na dvije noge što se poklapa s ilustracijama Behemota kao slona koji hoda na dvije noge, a poklapa se i s „Biblijom“ u kojoj piše da je njegova snaga u nogama. Poklapa se i u veličini u kojoj je prikazan jer je Behemot, u religijskoj predaji, ogroman baš kao što je i Bulgakovljev mačak Behemot ogroman mačak.

Pitanje apetita velikog Božjeg stvorenja iz religijske predaje uvedeno je i u roman pa tako čitatelj saznaje o čudnim Behemotovim prehranbenim navikama:

„Behemot je odrezao komadić ananasa, posolio ga, popaprio, pojeo...“⁷⁸

„...Behemot na oštrigu maže gorušicu.

– Mogao bi odozgo staviti još grožđe – tiho je rekla Hella gurkajući mačka.

– Molim da me ne učite . odgovorio je Behemot – znam sjediti kod stola, ne uznemirujte se, znam!“⁷⁹

„– Našalio sam se – skrušeno je rekao mačak – a što se tiče tigrova, naredit ću da ih ispeku.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 387.

⁷⁸ Isto, str. 299.

⁷⁹ Isto.

– Tigrove se ne jede – rekla je Hella.“⁸⁰

A kako se i ne bi znao ponašati kod stola, kad je prema religijskoj predaji predvodnik gozbi? I u romanu Behemot sudjeluje u organizaciji bala i, uz Korovjova, odgovoran za Margaritino snalaženje na balu. Upravo je Behemot taj koji daje signal za pojavljivanje bala:

„– Ja, ja – šaptao je mačak – ja ću dati signal!

– Daj! – odgovorio je u tami Korovjov.

– Bal!!! – prodorno je vrisnuo mačak...“⁸¹

Prema religijskom vjerovanju, Behemot će na Sudnji dan biti osuđen na borbu do smrti s Levijatanom nakon čega će tijelo gubitnika biti posluženo kao večera pravednicima.⁸² U radnji romana ipak se ne nazire tako strašna sudbina, već sudbina bliska Azazellovoj sudbini pa tako i Behemot mijenja svoj izgled baš kao i Azazello.

U Bulgakovljevu prikazu Behemota i ne postoji razlog zbog kojega bi smiješni i veseli Behemot zaslužio završiti kao hrana pravednicima.

4.6. Margarita grešnica

Margarita pokazuje osobnost nekarakterističnu za bilo koji drugi lik. Ona priznaje svoju grešnu narav i pokazuje milost kojoj daje prednost nad vlastitom srećom i to ju spašava od kazne.

Likovi u romanu niječu svoje grijehe npr. niječu uporabu valute. Jednom kada se prizna, oprašta se bez obzira na kajanje što se prikazuje i u snu Nikanora Ivanoviča. U snu se odvija predstava kojom se nastoji izmamiti priznanje grijeha grešnika koji radije biraju neograničeno nijekanje nad priznanjem, iako znaju da bi im priznanje donijelo slobodu. Samo jedan član publike priznaje svoje grijehe nakon čega biva pušten na slobodu.

Margarita se od tog lika razlikuje jer ona ne priznaje pod prisilom i ne priznaje za vlastito dobro, već priznaje sama sebi bez posebna razloga:

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto, str. 283.

⁸² *Occultopedia; Behemoth*, <http://www.occultopedia.com/b/behemoth.htm>, pristup 7. srpnja 2018.

„Ja vjerujem! – šaptala je svečano Margarita. – Ja vjerujem! Nešto će se desiti! Ne može a da se ne desi, jer zbog čega sam, zapravo, osuđena na doživotno mučenje? Priznajem da sam lagala, i obmanjivala, i živjela tajnim životom, skrivenim od ljudi, ali svejedno ne mogu zbog toga biti kažnjena tako strašno...“⁸³

Njeno priznanje je tim moćnije što to ne čini pod pritiskom odlaska u vječni život, a zasigurno su ga čuli i Bog i Woland.

Margarita je grešna, ali svaki čovjek je grešan pa joj to ne treba uzimati za osobito zlo jer je priznala, a svoju dobrotu je pokazala i gorućom ljubavi za Majstora za kojeg se spremna žrtvovati i upustiti u nepoznato, brigom za muža kojeg ne voli i, najupečatljivije, brigom za čedomorku Fridu zbog čega joj i sam Woland mora ili želi pokazati milost. Kada traži milost za Fridu, Margarita još jednom priznaje svoju grešnu narav bez primisli o nagradi koju bi za to mogla primiti. Dio razgovora Wolanda i Margarite tekao je ovako:

„...Vi ste, po svemu sudeći, čovjek savršene dobrote? Visoko moralni čovjek?

– Ne – odgovorila je Margarita čvrsto – znam da se s vama može razgovarati samo otvoreno i otvoreno ću vam reći: ja sam – lakomislen čovjek. Zamolila sam vas za Fridu samo zato što sam u njoj neoprezno pobudila čvrstu nadu. Ona čeka, messire, ona vjeruje u moju pomoć. I ako ostane prevarena, dospjet ću u užasan položaj. Neću imati mira cijeli život. Ništa se tu ne može, tako se desilo.

– A – rekao je Woland – to je razumljivo.“⁸⁴

O Margaritinoj vjeri u Boga ne govori se izravno, ali lakim prihvaćanjem postojanja nadnaravnog i samoga vruga te zbog poštovanja koje pokazuje prema Wolandu, Margarita je daleko od ateističkih nazora Berlioza i Bezdognog.

Margarita nije kažnjena za svoje grijeha i propuste, ali ne može biti ni nagrađena svjetlom zbog grijeha, ali je i Woland i Bog žele nagraditi vječnim spokojem uz njenog voljenog Majstora. Taj spokoj zaslužila je svojom dobrotom, vjerom, priznanjem grijeha i pokazivanjem milosti za druge čije je želje stavila ispred vlastitih.

4.7. Ješua i Isus Krist

Ješua je lik bez porijekla, bez nadnaravnih mogućnosti, bez hrabrosti i ponosa kakve pokazuje Isus Krist, a ipak zaslužuje divljenje. Ješuinu porijeklo

⁸³ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str.237.

⁸⁴ Isto, str. 106.

nije bitno jer dobar čovjek je dobar čovjek bez obzira na njega. Nije bitno je li Isusa/Ješuu rodila djeвица ili ne jer to nema utjecaja na njegovu osobnost. Nisu mu potrebne nadnaravne sposobnosti kakve ima Isus npr. podizanje iz mrtvih da bi bio dobar i nije mu potrebno nadljudsko shvaćanje Boga i njegova postojanja da bi mogao vidjeti ono dobro u svakom čovjeku. On možda nije toliko hrabar da bi bez straha prigrlio smrt, ali je dovoljno hrabar da pred njom ne preže jednom kad je stigla i da i u mucu uspije biti velikodušan prema drugim osuđenicima.

Postoje i druge poveznice između Ješue i Isusa Krista koje se otkrivaju u razgovoru s Poncijem Pilatom. Poncije Pilat je čuo glasine, a Ješua ih nije čuo. Neistinite glasine lako su i kod Isusa Krista mogle prerasti u preuveličane mitove koji se prenose godinama. Jedna od njih glasina o ulasku u grad na magarcu, a Ješua tvrdi kako on magarca ni nema:

„Ja čak ni nemam magarca, hegemon – rekao je. – Došao sam u Jeršalajim kroz Suska vrata, to je istina, ali pješice, u pratnji samo Levija Mateja, i nitko mi ništa nije dovikivao, jer me tada još nitko u Jeršalajimu nije poznavao.“⁸⁵

Osim toga, i Isus i Ješua djeluju kao veliki moralni uzori bez da moral temelje na postojećim svetim knjigama.

Bulgakov je kroz Ješuu predstavio realnu zamjenu za Isusa Krista u koju je mnogo lakše povjerovati, čijeg bi se nauka o dobroti svi trebali držati i čije ponašanje služi svima kao uzor, a ne samo vjernicima određene vjere.

Qose tumači kako na kraju i Ješua i Isus Krist postižu besmrtnost, ali Ješua se ne nalazi u uskrsnuću, već u filozofiji koju je podario svijetu.⁸⁶

4.8. Juda: religijska predaja i Bulgakov

U romanu „Majstor i Margarita“ nema poznate posljednje večere ili izdajničkog poljupca, ali ipak se javljaju zamjene za poznate događaje „Novoga zavjeta“. Juda i Ješua zaista objeduju kada je Ješua uhapšen, a posljednji

⁸⁵ Isto, str. 30.

⁸⁶ Qose, Belfjore; *Lik Poncija Pilata u Bulgakovljevu romanu "Majstor i Margarita" uspoređen s Biblijom*, Kairos: Evandeoski teološki časopis, Vol. 7 No. 1, lipanj 2013., str. 85-96.

poljubac Jude Isusu Kristu zamijenjen je Judinim nastojanjem da se približi Nizi u romantičnom smislu. Ponavljajući motiv je i količina novaca koje je Juda primio. U Bulgakovljevoj interpretaciji riječ je o trideset tetrademi, a u „Bibliji“ je riječ o trideset srebrnjaka.

4.9. Poncije Pilat: povijest, Biblija i Bulgakov

„Poncije Pilat je bio prokurator (upravitelj) rimske provincije Judeje, rimski službenik i namjesnik cara. Prokurator je bio najveći položaj u rimskoj provinciji, a provincija Judeja bila je u sastavu provincije Sirije kojoj je na čelu bio legat.“⁸⁷

Citat govori o Ponciju Pilatu kao povijesnoj личности i njegovo se postojanje kao takvo ne propituje kao postojanje Isusa Krista. Lik u romanu predstavljen je kao lik onoga koji kažnjava, ali ne bez savjesti, već donosi tešku odluku da spasi sebe i svoj ranjivi položaj naspram Ješue kojeg smatra dobrim, ali ne može ga obraniti od optužbi da je govorio protiv vlasti. Bulgakovljev Pilat uvelike nalikuje na biblijskoga, a razlike leže u razrađenoj psihičkoj karakterizaciji njegova Pilata te u odbacivanju detalja kao što je Pilatovo pranje ruku od Isusove smrtne presude.

⁸⁷ Isto.

5. Religija i magija

Onsea navodi kako religija i magija u mnogočemu nalikuju. Obje se služe obredima za tjeranje sila zla, ali kada to čine vjernici onda je to stvarnost, a kada to čine oni koji prakticiraju magiju, lažno je. Plesanje oko vatre za sreću u godini je smiješno, ali godišnje škropljenje kuće vodom je nužno, iako, očito, ima rok trajanja od godinu dana baš kao i mnogi drugi proizvodi i usluge koje kupci plaćaju. Onsea tumači kako i religijski i magijski obredi predstavljaju formulu koja pruža mogućnost uspostavljanja veze s božanstvima i silama koje se pojavljuju u ljudskom svijetu, ali obrede koji se izvode izvan institucija, kakva je i Crkva, smatra se opasnima i destabilizirajućima.⁸⁸

Takav destabilizirajući obred u romanu „Majstor i Margarita“ je Wolandova seansa crne magije. Seansa nije shvaćena kao dobronamjerno ukazivanje na vlastite grijehе, već je izazvala paniku i pomutnju te istragu. Seansa u djelu predstavlja i ideju crne magije koja bi, kako tvrdi Onsea, trebala biti negativna, štetna i zabranjena.⁸⁹ Seansa crne magije u Bulgakovljevu romanu trebala bi biti negativna, štetna i zabranjena tim više što je predvođena samim Wolandom koji se predstavljao i kao specijalist za crnu magiju. Seansa crne magije u djelu opire se očekivanjima jer ne odiše negativnošću, a ne može se reći ni da je bila zabranjena kada su svi za nju znali i željeli joj prisustvovati. Seansa nikome nije trajno naštetila, a čak ni odgovornost za privremene štete, kao što je nestajanje odjeće, ne leži na Wolandu i njegovom društvu, već u pohlepnosti i lakomislenosti pojedinaca.

Ćimić tumači kako sličnosti magije i religije leže u zainteresiranosti za neopazivo, u pokušaju utjecaja na čovjekovo ponašanje te doživljavanju natprirodnog kao realnog.⁹⁰ Ono što razlikuje magiju i religiju, nastavlja Ćimić,

⁸⁸ Onsea, Anton; *Progon onih koji drugačije misle ili Sindrom inkvizicionizma u prostoru i vremenu : jedan pogled na inkviziciju*, Matica hrvatska, Opatija, 2002., str. 17.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Ćimić, Esad; *Drama ateizacije*, Mladost, Beograd, 1984., str. 28.

je što se magija koristi i za dobro i za zlo te u tome što magija nastoji postići kontrolu nad natprirodnim silama.⁹¹ Ćimić dalje tumači kako magija i religija, unatoč razlikama, ne predstavljaju suprotnosti već proizlaze jedna iz druge.⁹²

Wolandovo korištenje magije ujedinjuje takvo stajalište da magija i religija proizlaze jedna iz druge jer je Woland biće iz religijske predaje koje se koristi magijom kao svojim glavnim oružjem u borbi za raskrinkavanje ljudskih karaktera.

Onsea navodi kako se za uspostavljanje kontakta s natprirodnim svijetom koristi ideja ugovora bilo da je ugovor sklopljen s bogom ili kojim demonskim bićem.⁹³ Na takav se način s nadnaravnim svijetom povezuje i Margarita. U tom i sličnim ugovorima vidljivo je kako uvelike nalikuju magijski i religijski ugovori između čovjeka i kojeg nadnaravnog bića. Ugovorima s Bogom kojima svjedoče kršćanske predaje uglavnom posreduju anđeli, a upravo pali anđeo posreduje Margaritinu dogovoru s Wolandom.

Religija i magija se u djelu ne isprepliću samo u seansi, već zajedno prožimaju cijelo djelo. Još jedan primjer za ispreplitanje religije i magije je bal kod Sotone. Bal je magičan, ali se na njemu raspravlja i o religiji kada Woland govori o ateistu Berliozu. Nakon religijskog govora, slijedi magični obred ispijanja vina. Magično ispijanje vina na balu nalikuje na religijski obred ispijanja vina. Religijsko ispijanje vina simbolizira ispijanje krvi Isusa Krista, a u djelu ispija se krv ateista Mihaila Aleksandroviča Berlioz. Religijsko ispijanje krvi predstavlja ispijanje u čast nekoga tko je ušao u vječnost, a u djelu ispija se krv nekoga tko je potpuno prestao postojati jer se svojim vjerovanjem odrekao vječnosti.

⁹¹ Isto, str. 29.

⁹² Isto, str. 18.

⁹³ Onsea, Anton; *Progon onih koji drugačije misle ili Sindrom inkvizicionizma u prostoru i vremenu : jedan pogled na inkviziciju*, Matica hrvatska, Opatija, 2002., str. 17.

Kako kaže Domanico, Bulgakov uzima motive vezane uz magiju i koristi ih kako bi satirizirao nepravdu s kojom su suočeni građani pod Staljinovom vlašću.⁹⁴ U nastavku tumači kako je magijski realizam često jedini način za izražavanje mišljenja i stavova u svijetu u kojem vlada cenzura govora i tiska.⁹⁵

Ulogu magije u romanu „Majstor i Margarita“ na sličan način tumači i Brown koja govori kako se magija u djelu koristi kako bi se pokazala moć individue, u ovom slučaju Wolanda, nad vladajućom politikom i povijesti.⁹⁶ Autorica u nastavku dodaje kako se Woland magijom služi kako bi razotkrio materijalizam i pohlepu, kako bi se rugao onima na pozicijama moći i kako bi kaznio one koji su učinili zlo ljudima u svojoj blizini.⁹⁷ Brown tumači kako Bulgakov čini isto što i Woland pišući o njemu.⁹⁸

Progovarajući o zbilji kroz magiju, Bulgakov, kako govori Bullock, parodira nacionalistički pogled na Moskvu kao na Treći Rim, tj. parodira ideju redovnika Filofeija Pskovskog koji je Moskvu vidio kao prostor zaštite ortodoksnog kršćanstva i nosioca sudbine carstva nakon pada Rima i Konstatinopola.⁹⁹

Bullock na kraju zaključuje kako Bulgakovljev interes ne leži ni u pronalasku pravednika ni u pronalasku prokletnika, već u prikazivanju stvarnosti

⁹⁴ Domanico, Jana Marie; *Margarita as Supernatural Woman: Bulgakov's Subversion of the Man in The Master and Margarita*, Electronic Theses and Dissertations, University of Denver, Denver, 2017., <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2251&context=etd>, pristup 14. kolovoza 2018.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Brown, Stephanie; *Mikhail Bulgakov's The Master and Margarita and Gabriel Garcia Marquez's One Hundred Years of Solitude*, https://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/emen014_brown.pdf, pristup 12. kolovoza 2018.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Bullock, Philip Ross; *Utopia and the novel after the Revolution, The Cambridge companion to twentieth-century Russian literature*, ur. Dobrenko, Evgenij; Balina, Marina; Cambridge university press, Cambridge, 2011., str. 84.

ljudskog društva sa svim njegovim manama zbog čega je i sam Majstor i prikazan kao kukavica koja sumnja u vrijednost vlastita romana.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Isto, str. 91.

6. Problem zla

Fejtö drži kako je sklonost zlu sastavni dio ljudske prirode, ali i da ta sklonost ne mora zavladatai čovjekom.¹⁰¹ Dobro ili zlo izbor su svakog čovjeka, a taj je izbor dobiven slobodnom voljom. U kršćanskoj tradiciji zlo se najčešće pripisuje Sotoni, a odgovornima za zlo često se smatraju i njegovi pomoćnici kao što je Azazello, čime se nastoji održati opozicija crno (zlo) i bijelo (dobro). Ipak, kada se pozornost obrati na pojedine slučajeve i kada se u razmatranje uključi Božje sveznanje, pitanje zla u religiji nije tako jasno odrediti. Sotona u obliku zmije nagovara Evu na grijeh, ali ne tjera ju na grijeh, a Bog je morao znati da će Eva ubrati plod još prije no što je stvorena pa, prema tome, Sotona koji ne tjera na grijeh nije lošiji od Boga koji ga ne sprječava.

Fejtö kao primjer ne tako dobrog Boga navodi slučaj Kaina i Abela.¹⁰² On tumači kako je Bog sveznajući i kako je morao znati da će Kain biti povrijeđen i da će ubiti Abela te da je to lako mogao spriječiti da je samo malo više pažnje posvećivao Kainu.¹⁰³ Iz navedene situacije proizlazi da Bog nije apsolutno dobar pa ga se zasigurno takvim predstavlja iz iracionalnog straha od njegove kazne. Fejtö kasnije navodi kako „Novi zavjet“ ne prikazuje Sotonu kao Božju suprotnost, već kao njegovog suradnika u iskušavanju Isusa koje Bog odobrava iz čega proizlazi da Bog odobrava iskušavanje i kako Sotona ne čini zlo.¹⁰⁴ Autor na kraju govori kako se kroz Sotonu i demone Boga pokušava lišiti odgovornosti za zlo, ali onda se postavlja pitanje zašto se Boga moli za izbavljenje od zla i ne dovođenje u napast?¹⁰⁵ Takvom molitvom implicira se kako su napast i zlo pod Božjom kontrolom, a samim time i Sotona i demoni.

¹⁰¹ Fejtö, Francois; *Bog, čovjek i njegov đavo*, Alfa, Zagreb, 2007., str. 28.

¹⁰² Isto, str. 30.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Isto, str. 65.

¹⁰⁵ Isto, str. 68-69.

Bulgakov u svom romanu postavlja slična pitanja o Bogu, Sotoni i zlu te Wolanda postavlja kao Božjeg partnera u iskušavanju kakvim ga predstavlja i „Novi zavijet“.

Problem zla u judeokršćanskoj tradiciji i u samom romanu „Majstor i Margarita“ usko je vezan uz demonologiju. Demonologija je nauk o demonima koji je usko vezan uz angelologiju jer su demoni predstavljeni kao pali anđeli bačeni u pakao te vode vječnu bitku protiv Boga, a Bulgakov se poigrava prikazom Sotone i demona koji ih prikazuje kao bića koja vode vječnu bitku protiv dobra.¹⁰⁶ Levi Matej Wolandu se obraća ovako:

„K tebi, duše zla i gospodaru sjena...“¹⁰⁷

Očito je da Božji izaslanik smatra Wolanda onakvim kakvim se vrug predstavlja u judeokršćanskoj tradiciji, ali Bog ne smatra Wolanda takvim. Može se reći da ga smatra više suradnikom nego svojim neprijateljem pa mu šalje sljedeću poruku:

„...moli te da sa sobom uzmeš majstora i da ga nagradiš spokojem. Zar je to tebi teško učiniti, duše zla?“¹⁰⁸

Iz navedenog je vidljivo da Bog Wolanda traži uslugu, moli ga za pomoć u rješavanju Majstorove sudbine. Prema navedenom vidljivo je kako Woland, Sotona, nije ono čime ga smatra Levi Matej. On ne ide po svijetu čineći samo zlodjela, već pomaže i u pružanju mira kada je mir ono što Bog ne može pružiti. Takvim prikazom Sotone Bulgakov otvara dva pitanja. Prvo pitanje je pitanje zla kao suprotnosti dobra. Bulgakov Sotonu i demone ne prikazuje kao apsolutno zla bića pa prema tome oni mogu stajati kao opozicija Bogu koji nije apsolutno dobro kakvim ga se pokušava prezentirati. Biblija nudi pregršt priča u kojima je teško predstaviti Boga kao apsolutno dobro. Kakvo je to apsolutno dobro pod čijom se zapovijedi više puta izvršavao genocid i koje nije sklono praštanju grijeha bićima kojima ono samo omogućilo grešnost? Drugo pitanje je

¹⁰⁶ *Proleksis enciklopedija, Demonologija*, <http://proleksis.lzmk.hr/17339/>, pristup 6. srpnja 2018.

¹⁰⁷ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 385.

¹⁰⁸ Isto, str. 386.

pitanje Wolanda, Sotone, kao odmetnutog anđela koji je otišao od Boga. U djelu Woland i Bog ne djeluju kao jedna grupa, ali jasno je da surađuju. Na taj način opravdano je i postojanje vruga kojem sam Bog dozvoljava postojanje jer kakav bi to bio Bog koji bi dozvoljavao vrugu bezrazložno haranje zemljom? Razlog Wolandove slobode da luta zemljom leži u njegovom iskušavanju ljudskih karaktera čime pomaže Bogu da odluči o sudbini pojedinca.

Solar smatra kako Bulgakov svojim romanom zasigurno ne želi potvrditi da postoje stvarna nadnaravna bića koja lutaju zemljom, ali se koristi srednjovjekovnom demonologijom kako bi pomoću njih govorio o zbiljskim problemima suvremenoga društva.¹⁰⁹ Solar u nastavku navodi kako je lik Wolanda prisutan kako bi preispitao etiku i prave karaktere amoralnih ljudi svakodnevice.¹¹⁰

Zlo u romanu ne odnosi se samo na pitanje religijskih bića, već i na pitanje suvremenih vladara o kojima se indirektno progovara kroz mitološke likove. Nepoznati autor članka pod naslovom „The Human Response to Evil and Injustice in Mikhail Bulgakov's *The Master and Margarita*“ navodi kako Woland i Bog nisu na suprotnim stranama, već ovise jedan o drugom pri čemu je kroz Wolanda prikazana kompleksnost dobra i zla kao sivog područja umjesto opozicije crno (zlo) i bijelo (dobro).¹¹¹ Nepoznati autor dalje navodi kako se kao gore zlo od Wolanda impliciraju se Cezar i Staljin iako se ne pojavljuju u romanu.¹¹² Prema istom izvoru, Cezar i Staljin predstavljaju vladajuće sile koje upravljaju silama organiziranog nasilja koje provode uhićenja i izvršavaju kazne.¹¹³

¹⁰⁹ Solar, Milivoj; *Mit o avangardi i mit o dekadenciji : aspekti tumačenja proze dvadesetog stoljeća*, Biblioteka Sazvežđa, Beograd, 1895., str. 141.

¹¹⁰ Isto, str. 137.

¹¹¹ *The Human Response to Evil and Injustice in Mikhail Bulgakov's The Master and Margarita*, http://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/emen007_evelinjustice.pdf, pristup 6. srpnja 2018.

¹¹² Isto.

¹¹³ Isto.

7. Ateizam

Ateizam je bitan motiv u romanu „Majstor i Margarita“. Woland se poigrava grešnicima, ali ateizam je u djelu grijeh koji se najstrože kažnjava. Kada se spomene ateizam, obično se pažnja obraća na nevjerovanje u Boga, ali ateizam eliminira i vjerovanje u postojanje bića kakvo je i sam Woland pa on ne kažnjava samo zbog nevjerovanja u Boga, već i zbog nevjerovanja u njega samoga. Da Wolandu smeta ateizam zbog vlastitog postojanja, vidljivo je u njegovim riječima:

„...On samo što nije mene samoga doveo do ludila dokazujući mi da me nema...“¹¹⁴
Woland razmatra pitanje zla i vjere kada Leviju Mateju upućuje ove riječi:

„Budi tako dobar i zamisli se nad pitanjem: što bi činilo tvoje dobro kad ne bi postojalo zlo, i kako bi izgledala zemlja kad bi s nje nestalo sjene? Sjene nastaju od ljudi i predmeta. Evo sjene moga mača. Ali postoje i sjene drveća i živih bića. Zar hoćeš opljačkati cijelu zemaljsku kuglu i odnijeti s nje cjelokupno drveće i sve živo radi tvoje fantazije da uživaš u golom svjetlu? Ti si glup.“¹¹⁵

Očito je da se u citatu propituje nužnost postojanja zla u svijetu, ali propituje i nužnost vjerovanja općenito. Sjene su neopipljive, a ipak postoje pa tako moraju postojati i neopipljive sile koje su u romanu predstavljene kroz Wolanda i njegovo društvo te ostale likove na suprotstavljenim stranama. Te suprotstavljene strane ne postoje u realnom svijetu u tom obliku niti Bulgakov zahtjeva takvu vrstu vjerovanja, ali zahtjeva vjerovanje u veće dobro zbog kojeg i postoje zbiljske zle sile utjelovljene u zbiljskim povijesnim ličnostima.

Već je navedeno kako su neke od zbiljskih povijesnih ličnosti utjelovile apsolutno zlo zbog čega je nužno i vjerovanje u postojanje apsolutnog dobra koje je u romanu predstavljeno kroz lik Ješue. Upravo je zbog toga nužno vjerovati u Isusa Krista kao povijesnu ličnost jer ako vjerujemo da su postojali apsolutno zli ljudi, morao je postojati i apsolutno dobar čovjek čije ime nije bitno koliko i njegova dobrota. Postojanje apsolutnog dobra, kakvo je Ješua, nije uvjetovano njegovim nadnaravnim karakterom, već njegovom ljudskom

¹¹⁴ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 309.

¹¹⁵ Isto, str. 385.

prirodom koja je okrenuta dobru. U tome leži razlog za najteže kažnjavanje ateista u djelu. Nisu kažnjeni zbog nevjerovanja u nadnaravno, već zbog toga što prihvaćanjem postojanja zlih, a izbjegavanjem prihvaćanja dobrog, oni ne prihvaćaju mogućnost ravnoteže dvojake ljudske prirode.

8. Sumnja

Šimundža navodi kako je motiv sumnje jedan je od najčešćih motiva književnosti 20. stoljeća.¹¹⁶ U romanu „Majstor i Margarita“ javlja se sumnja u samoga sebe čiji je najvažniji primjer sam Majstor, naslovni junak, koji sumnja u svoju sposobnost da piše, ali nije jedini koji sumnja u sebe kao pisca. U sebe kao pisca sumnja i Bezdomni koji obećava Majstoru kako više neće pisati nakon čega se rukuju. Majstor i Bezdomni rukovanjem i obećanjem pokazuju da je bolje ne pisati nego biti loš pisac bez obzira na to piše li pisac poeziju ili prozu.

„– Nemojte više pisati! – zamolio je pridošlica.

– Obećajem i kunem se! – svečano je rekao Ivan.

Zakletvu su potvrdili stiskom ruke, i tada su se s hodnika začuli mekani koraci i glasovi.“¹¹⁷

U romanu „Majstor i Margarita“ sumnja se javlja gotovo na svakom koraku, ali u prvom planu je to sumnja u Boga i Sotonu koja vodi kažnjavanju. Bulgakov je prodro u odnose koji su istovremeno i religiozni i areligiozni.¹¹⁸ Takva proturječnost vidljiva je između jeruzalemske radnje koja je bazirana na biblijskoj predaji, iako uvelike izmijenjena, i moskovske radnje u kojoj je društvo duboko ateistično. Zanimljivo je da je proturječnost vidljiva i u svakoj radnji zasebno pa je tako biblijski nadahnuta jeruzalemska radnja lišena mističnosti kojom su obavijeni biblijski prikazi te radnje, a u moskovskoj je radnji proturječnost vidljiva kroz suprotnost ateističkog društva i stvarne nadnaravne demonske sile koja supostoji s ateističkim društvom.

¹¹⁶ Šimundža, Drago; *Paradoksi vjere i nevjere u književnosti; Religijske teme u književnosti : zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000.*; ur. Šestak, Ivan; Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2001., str. 186.

¹¹⁷ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 145.

¹¹⁸ Šimundža, Drago; *Paradoksi vjere i nevjere u književnosti; Religijske teme u književnosti : zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000.*; ur. Šestak, Ivan; Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2001.

8.1. Pilatovština

U romanu „Majstor i Margarita“ motiv sumnje javlja se i kao pilatovština. Termin „pilatovština“ izveden je od imena Poncija Pilata, a pilatovštinom se naziva sumnja u ispravnost odluke vlasti.¹¹⁹

Roman „Majstor i Margarita“ nastao je u Rusiji u vrijeme Staljinova kulta ličnosti. Enciklopedijska definicija kulta ličnosti govori kako je kult ličnosti „sustavno javno, nekritičko hvaljenje i veličanje jedne osobe kao nepogrešivog političkog vođe koje se očituje u medijima, na javnim manifestacijama i u brojnim knjigama“.¹²⁰ U takvom obliku vladavine ljudi su često bili optuživani i kažnjavani za razne zločine te se u ispravnost optužbi i kazni nije smjelo posumnjati.¹²¹ Sumnja u nepogrešivost vladajuće ličnosti nije se smjela poticati ni sumnjom u odluke književnog lika koji je u djelu postavljen kao lik na vlasti. Takva se sumnja javlja u Majstorovom romanu u kojem je lik na vlasti Poncije Pilat koji sumnja u ispravnost vlastite odluke te na taj način sam sebi oduzima status nepogrešivog. Kritičari su Majstora osudili zbog pilatovštine. Bulgakov pišući o osuđivanju Majstora zbog pilatovštine ujedno govori i o sebi samome. O osuđivanju zbog pilatovštine govori citat:

„...Nakon jednog dana u drugim novinama iznad potpisa Matislava Lavroviča našao se drugi članak u kojemu je njegov autor predlagao da se udari, i to snažno udari, po pilatovštini i po ikonopiscu koji je smislio da je proturi (opet ta prokleta riječ!) u tisak.

Zgrčivši se od riječi „pilatovština“, otvorio sam treće novine...“¹²²

U citatu je vidljivo kako je pilatovština shvaćana kao nešto izrazito negativno i nepoželjno. Zbog pilatovštine odbacivani su pisci i njihova djela bez

¹¹⁹ *Scribd, Mihail Bulgakov, Majstor i Margarita*, <https://es.scribd.com/doc/157248835/Mihail-Bulgakov-Majstor-i-Margarita>, pristup 2. rujna 2018.

¹²⁰ *Hrvatska enciklopedija, Kult ličnosti*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34549>, pristup 3. rujna 2018.

¹²¹ *Scribd, Mihail Bulgakov, Majstor i Margarita*, <https://es.scribd.com/doc/157248835/Mihail-Bulgakov-Majstor-i-Margarita>, pristup 2. rujna 2018.

¹²² Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 155-156.

obzira na to je li u djelu zaista riječ o pilatovštini jer se nije smjelo propitivati odluka nadređenih koji su djelo kao takvo osudili.

U Majstorovom romanu sumnja Pilata u samoga sebe nije bitna samo zbog prikazivanja pogrešivosti vladajuće osobe, već i zbog moralno-etičkih dilema vezanih uz osuđivanje nevina čovjeka radi vlastite dobrobiti. Osuđivati Pilata zbog stavljanja vlastite dobrobiti na prvo mjesto jednako je moralno upitno kao i njegovo osuđivanje Ješue zbog vlastite dobrobiti. Pilat je trebao osloboditi Ješuu ako je vjerovao da je nevin, ali morao je slušati i nadređene i javnost te zaštititi sebe. Moralno upitna situacija u romanu postavljena je tako da izaziva brojne nedoumice upravo zbog nedostatka jednog točnog odgovora.

Osim Pilatova propitivanja sebe, u Majstorovom romanu se sumnja u ispravnost odluka vlasti pripisuje i liku Ješue. Nebitno je što Ješua sebe ne vidi kao onog koji želi pobuniti narod protiv vlasti kada ga vlast takvim doživljava te se njezino viđenje ne smije propitivati. Ješua je prikazan kao osuđenik kojeg se tereti za najveći zločin, sumnju u vlast, a kao takav nije zaslužio pomilovanje baš kao ni osuđenici Staljinovog režima. Prikaz Ješue kao nevinog čovjeka izazvao je osudu Majstora u romanu, ali i osudu Bulgakova u stvarnom životu što je jedan od razloga zbog kojih je roman ostao neobjavljen za vrijeme autorova života te zbog kojih je cenzuriran u kasnijim verzijama.¹²³

Kulenović postavlja pitanje koje se može postaviti neovisno o obliku vlasti. On se pita što ako je neki zakon, politika ili odluka duboko nepravedan (bez obzira na osobne moralne stavove pojedinca)?¹²⁴ Odgovor na postavljeno pitanje pronalazi se u njegovoj tvrdnji da „kada legalno izabrani predstavnici izglasuju neki zakon ili legitimno izabrana vlada odluči provesti određenu politiku, s njima se ne moramo slagati, ali kao građane u demokratskom poretku

¹²³ *Scribd, Mihail Bulgakov, Majstor i Margarita*, <https://es.scribd.com/doc/157248835/Mihail-Bulgakov-Majstor-i-Margarita>, pristup 2. rujna 2018.

¹²⁴ Kulenović, Enes; *Kad građani smiju otkazati poslušnost vlasti?*, Političke analize, Vol. 2 No.7, rujna 2011., str. 44-49.

oni nas obvezuju.“¹²⁵ Takav odgovor može se primijeniti na položaj Poncija Pilata koji je morao prihvatiti odluku javnosti da od smrtne presude oslobodi Bar-Rabbana umjesto Ješue. Navedena zakonska obaveza samo produbljuje pitanje moralnosti. Zakonom se Pilata potpuno opravdava, ali moral ga kažnjava grižnjom savjesti.

¹²⁵ Isto.

9. Slobodna volja

Religijska učenja govore kako se ljudi svojim ponašanjem dokazuju Bogu, ali u romanu „Majstor i Margarita“ dokazuju se Sotoni. Bog je dao slobodnu volju i zbog toga je odsutan, a u romanu je njegova odsutnost očita. Božja molba za sudbinu Majstora i Margarite koja je upućena Wolandu ne pokazuje njegovu nadređenost jer bi Woland, Sotona, i sam odlučio onako kako ga je Bog savjetovao zbog čega je Bog u romanu prikazan kao nepotrebna figura. Woland savjete prenesene preko Levija Mateja prima sarkastično:

„– Bez tebe se nikako ne bismo tome dosjetili. Odlazi.“¹²⁶

Ljudi u romanu svojim postupcima dokazuju se Wolandu i na tom ispitu najčešće padaju. Cijela publika u Varijeteu gramziva je i lakoma, ali ih Woland ne prisiljava na takvo ponašanje. On ne čini ništa loše. Kao da postavlja pitanje na koje se dobiva netočan odgovor, on postavlja situaciju na koju ljudi odgovaraju grijehom. Jedino po čemu u ispitivanju grijeha Woland nalikuje na Sotonu je njegova razočaranost kada umjesto kazne mora dati nagradu, ali ipak to čini spremno i bez zadržavanja npr. kada Margariti ukazuje milost. Ipak, Frida se nije pokajala za čedomorstvo pa njoj Woland odbija ukazati milost i taj zadatak prepušta Margariti čime pokazuje da ona ima moć, ali i slobodnu volju da učini kako joj je drago:

„...Dakle, ja to neću učiniti, nego vi to učinite sami.“¹²⁷

Fromm smatra da je čovjek razumno biće, ali i dalje pripada prirodi pa se može reći da je podijeljen dihotomijom prirode i svjesnosti zbog koje ima mogućnost izbora.¹²⁸ Prema tome, čovjek je prepušten sebi i svojim izborima koji ovise o tome prevladava li u pojedincu njegova priroda ili razumno mišljenje. Problem slobodne volje problem je čovjekove prirode, koja ga vuče ka grijehu, i čovjekova razuma, koji ga vuče prema „ispravnim“ moralnim

¹²⁶ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 386.

¹²⁷ Isto, str. 306.

¹²⁸ Fromm, Erich; *Dogma o kristu ; Bit ćete kao bog ; Psihoanaliza i religija*, Naprijed : "August Cesarec", Zagreb, 1984., str. 155.

odlukama. U religiji se svako ljudsko ponašanje koje nije u skladu s moralnim ili etičkim načelima ili pak zakonom, objašnjava slobodnom voljom. Bog je ljudima dao slobodnu volju koja se najčešće koristi za objašnjavanje svega zla na svijetu, ali i za objašnjavanje Božjeg neuplitanja u živote ljudi koji ga zazivaju i od njega traže pomoć pa se, prema tome, slobodnom voljom objašnjava i Božje neuplitanje u npr. spašavanje ljudskih života u prirodnim katastrofama.

Fromm navodi kako Bog ne prisiljava čovjeka da bude dobar ili zao.¹²⁹ Brojne osobe bi se složile da ne bi bilo loše kada bi svi bili prisiljeni biti dobri, ali tada bi nestalo potrebe za mitološkim likom vraga i Boga kao krajnje nagrade ili kazne za život u ljudskom obličju.

Modrić tumači slobodnu volju kao Božji dar koji čovjeku omogućuje slobodu, ali mu nameće i teret odgovornosti za svoje postupke.¹³⁰ U nastavku dodaje kako i Bog sam trpi teret odgovornosti koju nameće slobodna volja što je vidljivo u tome što Bog pazi na ljude u svako doba dana i noći.¹³¹ Navedene su tvrdnje kontradiktorne. Čovjek je zaista odgovoran za svoje postupke, a, ako i postoji, Bog ga je ostavio samog da donosi svoje izbore i živi kako umije, ali gdje se onda uklapa tvrdnja da Bog bdije nad čovjekom i pazi na njega? Kako on pazi na čovjeka ako se ne upliće u njegov život? Zašto bi, npr., za spas života pijanog vozača bio odgovoran bog koji se ne želi uplesti u spašavanje, npr., života djeteta oboljelog od neke teške bolesti?

O slobodnoj volji Modrić dalje govori da je „slobodna volja čovjeka ograničena je njegovom božanskom prirodom i dana mu je kako bi kao dio cjeline činio ono što mora.“¹³² Tvrdnja je sama po sebi kontradiktorna jer govori kako je Bog čovjeku dao slobodnu volju kako bi čovjek mogao izabrati činiti što

¹²⁹ Isto, str. 212.

¹³⁰ Modrić, Damir; *Slobodna volja*, <http://www.anamo.hr/wp-content/uploads/2015/11/Slobodna-volja-Svjetlost-142-srpanj-kolovoz-2015..pdf>, pristup 19. kolovoza 2018.

¹³¹ Isto.

¹³² Isto.

mu se naredi. Zvuči kao nepotrebni niz kompliciranih tvrdnji kojima se nastoji potvrditi postojanje boga koji pazi na svoje kreacije, ali ne čini to baš savjesno.

Koncept slobodne volje potvrđuje čovjekovu odgovornost za vlastite postupke koja je u romanu naglašena Wolandovim poigravanjem ljudskom prirodom.

Woland, a ne Bog, je taj koji je dao smisao slobodnoj volji i koji ljudima daje priliku da postanu bolji jer čovjeku je potrebno vodstvo koje ga ne prepušta samog sebi, već mu ukazuje na to kako bi se trebao ponašati putem nagrade, ali i kazne. Svaka kazna koju su Woland i njegova svita zadali bila je privremena i zaslužena te je predstavljala priliku kažnjenoj da razmisli o svome ponašanju. Kažnjeni su, u gotovo svim slučajevima, zanemarivali prilike za razmatranje svoga ponašanja. Izostanak promjene u njihovim životima znak je njihovog odabira, prevladavanja prirode nad sviješću, ali nikako znak toga da je Woland zao sotonski lik kakvim se prikazuje u religijskim predajama.

Dvostruka mjerila u pitanju slobodne volje primjećuju se i u slučaju Boga i Azazella. Bog je stvorio ljude s potencijalom za dobro i zlo, a slobodna volja opravdanje je za sve pa ipak se Azazello smatra izvorom svega zla jer je ljudima otkrio npr. oružje iako je na ljudima izbor hoće li se tim istim oružjem služiti. Ako je, kako tvrdi Modrić, Bog odgovoran za svoje kreacije, odgovoran je i za Azazellovo postojanje i za ljudski grijeh pa je zaista besmisleno tražiti opravdanja za stvaranje idealizirane slike grešnoga boga.

10. Uskrsnuće duhom i tijelom

Kako kaže Glavinić, uskrsnuće je temeljni događaj za kršćane i bez njega kršćanstvo gubi svoj smisao.¹³³ Dalje navodi kako je uskrsnuće, bilo da je riječ o Isusovom uskrsnuću ili o uskrsnuću uopće, oslobođenje od biološkog oblika života te predstavlja prelazak u konačni život iznad fizičkog i kemijski mjerljivog svijeta.¹³⁴ Brajčić navodi kako uskrsnuće nitko nije mogao promatrati ili vidjeti, pa ga je nemoguće dokazati te kako se uskrsnuće shvaća jedino kroz niz subjektivnih iskaza svjedoka pa je razrada teorije o uskrsnuću u biti razrada subjektivnih uvjerenja o tom događaju.¹³⁵ Brajčić dodaje kako uskrsnuće nije povijesni događaj, ali je dio stvarnosti kršćanske predaje.¹³⁶

Prema kršćanskoj predaji Isus Krist uskrsnuo je duhom i tijelom, ali kako su uskrsnuli Majstor i Margarita? Taj dio u knjizi je ponešto nejasan, ali valja uzeti u obzir kako je roman više puta prepravlján i nakon autorove smrti.

Treba odmah ukinuti pomisao da su Majstor i Margarita sve proživljavali samo duhom ili u snu jer je roman „Majstor i Margarita“ djelo koje u realnu radnju ubacuje fantastičnu pa nije logično rješenje u kojem se u obzir uzima potpuno neodvijanje događaja u realnom svijetu.

Azazello otruje Majstora i Margaritu i njihova smrt i uskrsnuće, u smislu prelaska u drugačiji način postojanja, sigurni su, ali postoji nekoliko problema pri traženju jednoznačnog objašnjenja onoga što slijedi.

1.

Nakon što su se probudili, nema govora o njihovim mrtvim tijelima što sugerira da su i ona uskrsnula. Takvo uskrsnuće Majstor bi, prema

¹³³ Glavinić, Ivan; *Pitanje uskrsnuća unutar filozofije religije. Neki modeli, teorije, i okviri racionalnog opravdanja*, Spectrum : ogledi i prinosi studenata teologije, No.3-4 1-2, studeni 2014., str. 50-58.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Brajčić, Rudolf; *Kristovo uskrsnuće, motiv i sadržaj vjere*, Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti, Vol. 31. No.2; travanj 1976., str. 150-163.

¹³⁶ Isto.

Flakeru, zaslužio zbog svoje umjetnosti koju je stvarao, a Margarita zbog svoje ljubavi prema toj umjetnosti.¹³⁷

2.

- a) Margarita pada mrtva u svome stanu, ali zašto bi Woland želio njezinu smrt objasniti sugrađanima kada je toliko događaja ostalo nerazjašnjeno i kada je Nataša koju Margarita zaziva ostala s vješticama? Nemoguće je da su svi događaji poništeni jer neki likovi i dalje osjećaju posljedice ili za događaje traže realna pojašnjenja. Što se tiče Nataše kao vještice, zasigurno je ostala vještica jer Nikolaj Ivanović još zaziva svoju Veneru pa umetanje lažne Margarite koja ju zaziva djeluje kao dio nekog drugog rješenja ili priče.
- b) Majstorovo tijelo ne spominje se, kao ni Margaritino, u stanu, ali ipak je ono pronađeno u bolnici sljedećega jutra, što sugerira da je Majstor cijelo vrijeme u bolnici, ali zašto bi Woland i Majstorovu smrt objašnjavao Majstorovim suvremenicima?

3.

Brandist navodi tumačenje prema kojemu Margaritino tijelo ostaje u stanu dok putuje duhom, a tek smrti tijela omogućuju ujedinjenje Majstora i Margarite.¹³⁸ Ako se prihvati ovakva interpretacija, autor nastavlja, smrt uzrokovana Azazellovim napitkom samo je simbolična.¹³⁹

¹³⁷ Flaker, Aleksandar; *Bulgakovljev „Majstor i Margarita“*; Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 430-431.

¹³⁸ Brandist, Craig; *Carnival culture and the Soviet modernist novel*, Max Hayward Fellow od Russian Literature, St Antony's College University of Oxford, 1996., str. 214-215.

¹³⁹ Isto.

Interpretacije opisane pod brojevima jedan i tri jasne su, a događaje navedene pod brojem dva može se interpretirati kroz materijalistička promišljanja o uskrsnuću tijela. Materijalistička promišljanja o uskrsnuću tijela, kako navodi Glavinić, temelje se na nekoliko modela i njihovim varijacijama od kojih su dva važna za razumijevanje tjelesnog uskrsnuća Majstora i Margarite.¹⁴⁰ Prvi model o kojem Glavinić govori je „Simulacra model“ Petera van Inwagena koji se temelji na mogućnosti da Bog u trenutku smrti uzima tijelo čovjeka i zamjenjuje ga simulakrumom.¹⁴¹ Autor u nastavku tumači kako Bog negdje čuva originalno tijelo sve do uskrsnuća kada ponovno vraća život u originalno tijelo.¹⁴² Drugi model koji Glavinić navodi je uvelike nalik na „Simulacra model“, a naziva se „modelom padajućeg lifta“. Prema tom modelu, kako objašnjava Glavinić, čovjek se trenutak prije smrti dijeli na dva tijela od kojih jedno umire, a drugo Bog čuva do uskrsnuća u dalekoj budućnosti.¹⁴³ Autor navodi i probleme koji se javljaju u vezi s predstavljenim modelima, a u prvom redu su to problem Božje pravednosti i problem Boga kao prevaranta.¹⁴⁴

Ako se pretpostavi da je „Simulacra model“ moguć, ili barem da je Bulgakov imao na umu nešto slično kada je pisao roman „Majstor i Margarita“, tada je moguće zaključiti da su Majstor, koji umire u ludnici, i Margarita, koja umire u stanu i zaziva Natašu, samo simulakrumi i da ih je tamo postavio prevarant koji, u ovom slučaju, nije Bog, već Woland koji zaista i je prevarant.

Ako se pretpostavi da je „model padajućeg lifta“ moguć, tada se nameće zaključak da su se u trenutku smrti Majstor i Margarita udvojili i tako uspjeli umrijeti na dva mjesta pri čemu se javlja problem Božje pravednosti ili, bolje rečeno, Wolandove pravednosti. Zašto je jedan Majstor zaslužio uskrsnuti, a

¹⁴⁰ Glavinić, Ivan; *Pitanje uskrsnuća unutar filozofije religije. Neki modeli, teorije, i okviri racionalnog opravdanja*, Spectrum : ogledi i prinosi studenata teologije, No.3-4 1-2, studeni 2014.; str. 50-58.

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Isto.

drugi umrijeti? Majstor koji dolazi Wolandu prihvaća vlastitu umjetnost i zato zaslužuje uskrsnuti za razliku od Majstora u bolnici koji nastavlja izbjegavati vlastito djelo zbog čega zaslužuje umrijeti. Slično se ponavlja i s Margaritom. Margarita koja je izbjegla okovima prosječnosti i koja cijeni Majstorovu umjetnost zaslužuje uskrsnuće, a Margarita koja živi u okovima nametnutih očekivanja zaslužuje umrijeti.

Kada se oba navedena modela uzmu u obzir, obje interpretacije djeluju jednako moguće i ništa manje vjerojatne od interpretacije koju predstavlja Brandist te se obje mogu promatrati kao velike završne Wolandove prijevare.

11. Bulgakov umjesto „Biblije“

Poznato je kako se „Biblija“ tumači kako kome odgovara i kako se u njoj nalaze mnoge priče i upute za život koje ne odgovaraju shvaćanju „Biblije“ kao knjige koja bi trebala služiti kao moralni oslonac i uzor prema kojemu bi trebali odgajati nove naraštaje kršćana. Neke priče je osobito teško protumačiti na način da se Bog shvati kao pozitivna figura npr. okrutan zahtjev Abrahamu da žrtvuje svoga sina. Bog ga je na kraju spriječio da to učini, ali to takav zahtjev ne čini ništa blažim pošto bi i otac i sin imali dugoročne psihičke posljedice. Izak je preživio, ali Jiftahova kćer je bila ubijena jer se Jiftah zavjetovao Bogu da će žrtvovati prvu osobu koja izađe na vrata da ga dočeka nakon bitke. Teško da je bog koji dozvoljava ubojstvo nevine žene dobar bog. Ali na žene u „Bibliji“ se ionako gleda kao na stvar na što podsjeća priča o čovjeku koji je bez razmišljanja dao ženu gomili muškaraca koja ju je svojim izživljavanjem usmrtila. Bog naređuje i ubijanje muškaraca, žena i djece osim nevinih žena koje ostavlja da služe njegovom narodu za razmnožavanje. Kroz navedene priče biblijski bog je gori od Wolanda. Woland nije ošteti nikoga tko to nije zaslužio, a prema ženama u svome društvu nije se odnosio kao prema seksualnim objektima iako su, u većini slučajeva, pored njega potpuno gole. Biblijski bog jasno pokazuje svoju okrutnost, a ipak njega ljudi štiju, a vraga se boje. Bulgakovljev vrug daleko je bolja osoba od Boga i zato ne treba čuditi da mu se ljudi u njegovoj blizini pokoravaju i obraćaju s velikim poštovanjem koje je zaslužio daleko više od biblijskog boga ili ljudskih svetaca kao što je već spomenuta Olga Kijevska. Jednako poštovanje i veselje zbog susreta kakvo Margarita pokazuje Wolandu, pokazuje i Azazellu koji ih prvi pozdravlja tipičnim kršćanskim pozdravom „mir s vama“ čime pokazuje da nije sve tako demonsko u biću koje se tretira kao izvor svega zla:

„– Pa to je Azazello! Ah, kako je to milo, kako je to dobro! – i šapnuvši majstoru: – Evo vidiš, nisu nas napustili! – krenula da otvori.“¹⁴⁵

¹⁴⁵ Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 393.

„Majstor i Margarita“ je djelo koje se može interpretirati na više načina, ali u njemu se ne nalaze nikakve nesuvisle proturječnosti ili postupci kakve se nalazi u „Bibliji“. Taj roman pokazuje i dokazuje da se čovjek treba bojati samo sebe i svojih postupaka te kako treba naučiti stavljati vlastitu svjesnost ispred vlastite prirode. Taj roman uči čitatelja da razmisli o sebi samom i stvarima koje čini te da preuzme odgovornost za vlastita djela i nedjela.

12. Zaključak

Promatranje religijskih slojeva romana „Majstor i Margarita“ dovelo je do zaključka kako je Bulgakov bio dobro upoznat s velikim religijskim pitanjima kao što je pitanje povezanosti religije i magije, pitanje dobra i zla, pitanje slobodne volje, pitanje uskrsnuća i pitanje morala.

Religija je bila česta književna tema i prije Bulgakova, ali nekada su se njena učenja uzimala kao neupitna i istinita učenja, a u postmodernoj književnosti, kada sumnja postaje jedan od najvažnijih motiva u književnosti, autori religiju mogu propitivati na koji god im način drago. Bulgakovljev je roman objavljen godinama nakon nastanka zbog političke situacije u državi, ali ni takva situacija nije mogla zatrti ideju propitivanja. Bulgakov je u svome romanu koristio magiju i motive koji pripadaju religiji kako bi razotkrio društvenu zbilju. On nije nastojao prikazati samo pravedne ili grešnike, već je svoje suvremenike nastojao prikazati onakvima kakvi zaista jesu.

Za Bulgakova svijet nije potpuno zao ili potpuno dobar, već je to svijet u kojemu se dobro i zlo isprepliću i u kojemu ne treba vjerovati da je sve onakvo kakvim se nastoji prikazati. Takvo stajalište najbolje je utjelovljeno u liku Wolanda koji pokazuje i dobre i loše strane baš kao i Bog koji nipošto nije prikazan kao sveprisutna očinska figura. Bulgakov se poigrava i religijskim prikazom Isusa kroz lik Ješue koji nije izgubio ništa od svoje dobrote gubljenjem nadnaravnog porijekla i božanske naravi. Za analizu likova ovog Bulgakovljevog romana nije dovoljno izdvojiti jedan lik i opisati ga, već ga se mora promatrati u odnosu na druge likove i na religijsku predaju prema kojoj je lik utemeljen pa je iz tog razloga bitno obratiti pažnju na podvojenost likova jeruzalemske i moskovske skupine, ali i na likove koji okružuju promatranog lika. Tako je, npr., za promatranje Bezdomnog nužno poznavati Levija Mateja iz jeruzalemske radnje za kojeg je pak potrebno promatrati pitanje morala i pitanje dobra i zla.

Ateizam je istaknut kao najteži grijeh. Ateizam kao nevjera u Boga, ali ništa manje teškim grijehom ne smatra se ni nevjera u sebe samoga zbog koje je Majstor završio u ludnici.

Bitno poglavlje u radu odnosi se na pitanje slobodne volje. Slobodna volja, kako se zaključuje analizom romana, predstavlja izbor između grijeha i pravednosti koji ljudi donose svaki dan. Nitko ne izabere biti pravedan jednom, već je pravednost izbor koji se mora donijeti pri svakoj kušnji, a takav izbor pojedinca ovisi isključivo o njemu samom pa se nikakav grijeh ne može pripisati nečistim silama.

Uskrsnuće je također bitan motiv u djelu te je interpretiranje uskrsnuća Majstora i Margarite težak zadatak jer se može interpretirati na više načina. Čini se kako je najbolje rješenje za interpretaciju uzeti u obzir materijalistička promišljanja o uskrsnuću tijela, ali ni tada ih se ne treba uzeti kao apsolutne istine u životu, već kao dobro rješenje za interpretaciju romana.

Posljednje poglavlje donosi zaključak kako Bulgakovljevo djelo donosi nesumnjivo bolje uporište za učenje o moralu i za promišljanje o vlastitim postupcima od mnogih priča iz „Biblije“ čije su pouke često okrutne i amoralne.

Romanom „Majstor i Margarita“ pokazano je kako biti grešan nije samo po sebi razlog za odlazak u pakao te kako je nužno priznati vlastitu grešnost i preuzeti odgovornost za vlastite grijeha i postupke. Kao krajnji zaključak vezan uz religiju i roman „Majstor i Margarita“ nameće se ideja vraga koji iskušava čovjekovu grešnu prirodu, ali koji nije odgovoran za grijeha koje čine i zlo koje ih okružuje.

Sažetak

Religija oduvijek prodire u književnost. Nekada je prodirala kako bi se veličala, a u modernim vremenima prodire u književnost kako bi se propitivala ona sama ili kako bi se njome propitivalo što drugo. Mihail Afanasjević Bulgakov religijskom se temom služi kako bi propitao društvo u kojem živi, ali i osobnost pojedinca. Religijski motivi ne uzimaju se kao istiniti i realni, već ih autor preoblikuje, poigrava se njima i postavlja ih u suvremenu Moskvu pa tako vrag i njegova demonska svita postaju šaćica simpatičnih huligana više nego grupa utjelovitelja zla. Upravo je vrag taj koji u djelu ljude propituje i tjera ih na shvaćanje da djela nose posljedice, a bog je odsutna figura koja se ne miješa u događaje niti naređuje vragu, već s njim postupa kao sa sebi ravnim. U djelu postavljaju se brojna pitanja kao pitanje odgovarajuće kazne za grijeh, pitanje slobodne volje i odgovornosti ili pitanje uskrsnuća tijela. Bulgakovljevo djelo uči čitatelja kako živjeti sa svojim grijesima, kako ih osvijestiti i kako za njih treba preuzeti odgovornost bez da se vraga okrivljuje za dovođenje u napast.

Ključne riječi: religija, ateizam, dobro, zlo, uskrsnuće, slobodna volja

Religion in the novel „Master and Margarita“ by Mihail Bulgakov

Keywords: religion, atheism, good, evil, resurrection, free will

Literatura:

1. Brajčić, Rudolf; *Kristovo uskrsnuće, motiv i sadržaj vjere*, Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti, Vol. 31. No.2; travanj 1976., str. 150-163.
2. Brandist, Craig; *Carnival culture and the Soviet modernist novel*, Max Hayward Fellow od Russian Literature, St Antony's College University of Oxford, 1996.
3. Brown, Stephanie; *Mikhail Bulgakov's The Master and Margarita and Gabriel Garcia Marquez's One Hundred Years of Solitude*, https://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/emen014_brown.pdf, pristup 12. kolovoza 2018.
4. Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985.
5. Bullock, Philip Ross; *Utopia and the novel after the Revolution*, The Cambridge companion to twentieth-century Russian literature, ur. Dobrenko, Evgenij; Balina, Marina; Cambridge university press, Cambridge, 2011., str. 79-96.
6. Ćimić, Esad; *Bit Marksove kritike religije; Religija i društvo*; ur. Mitić, Vojislav; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988., str. 51-79.
7. Ćimić, Esad; *Drama ateizacije*, Mladost, Beograd, 1984.
8. Domenico, Jana Marie; *Margarita as Supernatural Woman: Bulgakov's Subversion of the Man in The Master and Margarita*, Electronic Theses and Dissertations, University of Denver, Denver, 2017., <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2251&context=etd>, pristup 14. kolovoza 2018.
9. Fejtö, Francois; *Bog, čovjek i njegov đavo*, Alfa, Zagreb, 2007.

10. Flaker, Aleksandar; *Bulgakovljevi „Majstor i Margarita“*; Bulgakov, Mihail; *Majstor i Margarita*; Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985., str. 423-431.
11. Frazer, James G.; *Zlatna grana: Podrijetlo religijskih obreda i običaja*, Sion: Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
12. Freud, Sigmund; *Budućnost jedne iluzije*, Freud, Sigmund; *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 313-362.
13. Fromm, Erich; *Dogma o kristu ; Bit ćete kao bog ; Psihoanaliza i religija*, Naprijed : "August Cesarec", Zagreb, 1984.
14. Gellner, Ernest; *Postmodernizam, razum i religija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000.
15. Glavinić, Ivan; *Pitanje uskrsnuća unutar filozofije religije. Neki modeli, teorije, i okviri racionalnog opravdanja*, Spectrum : ogledi i prinosi studenata teologije, No.3-4 1-2, studeni 2014., str. 50-58.
16. Haralambos, Michael; Holborn, Martin; *Sociologija: Teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb, 2002.,
17. Hrt: *Bulgakov – neprolazni književni brend*;
<http://magazin.hrt.hr/402447/iz-rusije-na-kulturni-kolodvor-prica-o-bulgakovu>, pristup 7. srpnja 2018.
18. *Hrvatska enciklopedija, Kult ličnosti*,
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34549>, pristup 3. rujna 2018.
19. *Hrvatska enciklopedija; Vrag*,
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65377>, pristup 7. srpnja 2018.
20. *Hrvatski leksikon; Vrag*, <https://www.hrleksikon.info/definicija/vrag.html>, pristup 7. srpnja 2018.
21. Kulenović, Enes; *Kad građani smiju otkazati poslušnost vlasti?*, Političke analize, Vol. 2 No.7, rujan 2011., str. 44-49.

- 22.Modrić, Damir; *Slobodna volja*, <http://www.anamo.hr/wp-content/uploads/2015/11/Slobodna-volja-Svjetlost-142-srpanj-kolovoz-2015..pdf>, pristup 19. kolovoza 2018.
- 23.*Mythology.net*; *Azazel*, <https://mythology.net/demons/azazel/>, pristup 7. srpnja 2018.
- 24.*Occultopedia*; *Behemoth*, <http://www.occultopedia.com/b/behemoth.htm>, pristup 7. srpnja 2018.
- 25.Onsea, Anton; *Progon onih koji drugačije misle ili Sindrom inkvizicionizma u prostoru i vremenu : jedan pogled na inkviziciju*, Matica hrvatska, Opatija, 2002.
- 26.*Proleksis enciklopedija*, *Demonologija*, <http://proleksis.lzmk.hr/17339/>, pristup 6. srpnja 2018.
- 27.Qose, Belfjore; *Lik Poncija Pilata u Bulgakovljevu romanu "Majstor i Margarita" uspoređen s Biblijom*, Kairos: Evanđeoski teološki časopis, Vol. 7 No. 1, lipanj 2013., str. 85-96.
- 28.Pavičević, Vuko; *Istorijsko-filozofsko određenje i kritika religije; Religija i društvo*; ur. Mitić, Vojislav; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988., str. 10-27.
- 29.Pavičević, Vuko; *Moral i religija; Religija i društvo*; ur. Mitić, Vojislav; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988., str. 85.-98.
- 30.Rister, Višnja; *Lik u grotesknoj strukturi (ruski roman 20. stoljeća)*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1995.
- 31.*Scribd*, *Mihail Bulgakov, Majstor i Margarita*, <https://es.scribd.com/doc/157248835/Mihail-Bulgakov-Majstor-i-Margarita>, pristup 2. rujna 2018.
- 32.Solar, Milivoj; *Mit o avangardi i mit o dekadenciji : aspekti tumačenja proze dvadesetog stoljeća*, Biblioteka Sazvežđa, Beograd, 1895.
- 33.Šimundža, Drago; *Paradoksi vjere i nevjere u književnosti*; Religijske teme u književnosti : zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u

Zagrebu 9. prosinca 2000.; ur. Šestak, Ivan; Filozofsko-teološki institut
Družbe Isusove, Zagreb, 2001., str. 171-196.

34. *Školski portal, Olga kijevska – svetica s kojom nije bilo šale,*
<https://www.skolskiportal.hr/clanak/1876-olga-kijevska-svetica-s-kojom-nije-bilo-sale/>, pristup 9. srpnja 2018.

35. *The Human Response to Evil and Injustice in Mikhail Bulgakov's The
Master and Margarita,*
http://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/emen007_evelinjustice.pdf,
pristup 6. srpnja 2018.